

Dějiny českých médií

Od počátku do současnosti

Petr Bednařík, Jan Jirák, Barbara Köpplová

ZK ŽURNALISTIKA
A KOMUNIKACE

Poděkování

Autoři děkují nakladatelství Grada za důvěru a všem, kteří napomohli vzniku textu, za pomoc a podporu. Zvláště děkujeme všem, kteří přispěli k přípravě scénáře výstavy zmíněné v úvodu a multimedialního DVD, jež na ni navazovalo. Mimořádný dík patří Martinu Sekerovi, řediteli Knihovny Národního muzea a našemu kolegovi, který nejenže kapitoly zachycující starší období přehlédl kritickým okem, ale hlavně nám dal svolení, abychom jako výchozí rámec pro sestavení kapitol 3–5 využili jeho studií *Tisk jako faktor politické mobilizace*, kterou v roce 2006 vydala ve Vídni Rakouská akademie věd v knize *Politická veřejnost a občanská společnost*. Dále děkujeme Janu Cebemu, jenž v rámci práce na výzkumném záměru fakulty významně přispěl k výběru a získání obrazového materiálu k publikaci, Jitce Kryšpínové, která text pročetla, a Evě Šádové, která sestavila rejstřík.

*Kniha vznikla jako součást řešení výzkumného záměru UK FSV: MSM0021620841
Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika, dílčích úkolů „Role a postavení médií
v české společnosti a v EU“ a „Medializace veřejného života a rozhodování“.*

Dějiny českých médií

Od počátku do současnosti

Petr Bednařík, Jan Jirák, Barbara Köpplová

ZK ŽURNALISTIKA
A KOMUNIKACE

Grada Publishing

**PhDr. Petr Bednařík, Ph.D., prof. PhDr. Jan Jirák, Ph.D.,
doc. PhDr. Barbara Köpplová, CSc.**

DĚJINY ČESKÝCH MÉDIÍ
Od počátku do současnosti

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 4435. publikaci

Odpovědná redaktorka Jana J. Kubínová
Sazba a zlom Vojtěch Kočí
Grafický návrh obálky Vojtěch Kočí
Počet stran 448
Vydání 1., 2011

Oponenti:
doc. PhDr. PaedDr. Milan Sekanina, CSc.
doc. PhDr. Jiří Knapík, Ph.D.

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o., České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2011
Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-3028-8 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-7449-7 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2012

Obsah

Úvod	9
Masová média v proměnách času a společnosti.....	9
1. Masová média jako historické téma.....	13
1.1 Co jsou masová média.....	15
1.1.1 Masová média.....	16
1.1.2 Tisk.....	16
1.1.3 Film a kinematografie	17
1.1.4 Vysílací média	18
1.1.5 Internet.....	18
1.1.6 Vztah masových médií a žurnalistiky	19
1.1.7 Žurnalistika jako povolání.....	20
1.2 Přístupy k dějinám masových médií	22
1.2.1 Masová média jako součást vývoje lidské komunikace	23
1.2.2 Sociálně historický přístup k dějinám médií	25
1.3 Periodizace dějin českých médií	29
2. Počátky rozvoje tištěných médií	31
<i>Od poloviny 15. století do 80. let 18. století</i>	
2.1 Evropa od Gutenbergova vynálezu k Velké francouzské revoluci.....	31
2.1.1 Vznik moderních společností.....	33
2.1.2 Od renesance k osvícenství.....	35
2.1.3 Počáteční rozvoj tisku od poloviny 15. století.....	37
2.1.4 Počátky periodického tisku.....	40
2.2 České země od Jiřího z Poděbrad po josefínské reformy	41
2.2.1 Od pozdní gotiky k humanismu	45
2.3 Rozvoj tištěných médií v českých zemích do sklonku 18. století	47
2.3.1 Jan Amos Komenský: zárodky reflexe médií	56
3. Tisk jako faktor národního sebeuvědomování	59
<i>Od 90. let 18. století do 40. let 19. století</i>	
3.1 Evropa a svět Velké francouzské revoluce, Napoleona a první poloviny 19. století.....	59
3.1.1 Sebeuvědomování evropských národů	63
3.1.2 Preromantismus.....	64

3.1.3	Romantismus.....	64
3.1.4	Realismus	65
3.1.5	Tisk v 19. století.....	65
3.2	České země v období počátků moderního národního vědomí.....	66
3.2.1	Národní sebeuvědomování v českých zemích	68
3.2.2	Kulturní život v českém prostředí	70
3.3	Český periodický tisk od Kramera k Havlíčkovi.....	72
3.3.1	Odborné a vědecké časopisy	82
4.	Vznik a rozvoj politického tisku v Čechách.....	85
	<i>Od sklonku 40. let do počátku 90. let 19. století</i>	
4.1	Evropa a svět v roce 1848 a ve druhé polovině 19. století	85
4.1.1	Rok 1848	86
4.1.2	Druhá polovina 19. století v Evropě a ve světě.....	88
4.2	České země od roku 1848 do přelomu 80. a 90. let 19. století.....	93
4.2.1	Kulturní a umělecký život v 2. polovině 19. století	97
4.3	Tisk v českých zemích ve druhé polovině 19. století.....	98
4.3.1	Tisk v českých zemích během revolučních let a jejich dozvuků.....	99
4.3.2	Tisk v době neoabsolutistické represe 1851–1860.....	107
4.3.3	Český tisk a česká žurnalistika v letech 1860–1889	109
5.	Rozvoj tisku politických stran	123
	<i>Od 90. let 19. století do vzniku Československa v říjnu 1918</i>	
5.1	Evropa a svět od zlaté éry technického rozvoje ke světové válce	123
5.1.1	Fin de siècle.....	126
5.1.2	Secese.....	128
5.1.3	Tisk jako průmyslové odvětví.....	129
5.1.4	Nástup kinematografie	130
5.1.5	Masová média a válečná propaganda	131
5.2	Od punkta ke vzniku samostatného státu	132
5.2.6	Kulturní život na počátku nového století	134
5.3	Česká média na přelomu století	136
5.3.1	Tisk národně liberálního tábora	140
5.3.2	Tisk sociálnědemokratického tábora	143
5.3.3	Tisk katolického tábora.....	145
5.3.4	Tisk agrárního tábora	146
5.3.5	Tisk národně sociálního tábora	147
5.3.6	Český tisk mimo české země	148
5.3.7	Média v období první světové války	149
6.	Média v meziválečném Československu	151
	<i>Od roku 1918 do roku 1938</i>	
6.1	Evropa a svět mezi dvěma válkami	151
6.1.1	Kultura a umění po válce a proti válce.....	153
6.1.2	Nástup rozhlasového vysílání.....	154
6.2	Dvě desetiletí samostatného Československa	154
6.2.1	Kulturní život první republiky.....	156
6.3	Česká média v meziválečném období.....	157
6.3.1	Struktura tištěných médií v meziválečném Československu	158
6.3.2	Velké vydavatelské koncerny první republiky	165

6.3.3	Bulvární tisk	172
6.3.4	Tiskové kanceláře v samostatném Československu	175
6.3.5	Novinářské organizace	176
6.3.6	Rozvoj rozhlasového vysílání	177
6.3.7	Počátky televizního přenosu obrazu	182
7.	Média během druhé republiky a protektorátu.....	183
	<i>Od roku 1938 do roku 1945</i>	
7.1	Evropa a svět od Mnichova do jara 1945.....	183
7.1.1	Postavení médií během druhé světové války	187
7.2	Druhá republika a protektorátní období	189
7.2.1	Období druhé republiky.....	189
7.2.2	Období protektorátu	191
7.3	Česká média v období druhé republiky	193
7.4	Média v době Protektorátu Čechy a Morava	195
7.4.1	Cenzura protektorátního tisku	197
7.4.2	Legální tisk a aktivističtí novináři.....	199
7.4.3	Rozhlas v Protektorátu Čechy a Morava	208
7.4.4	Domácí ilegální tisk.....	209
7.4.5	Média působící v zahraničí a ze zahraničí	211
8.	Média v procesu společenské obnovy a politické polarizace.....	215
	<i>Od roku 1945 do roku 1948</i>	
8.1	Evropa a svět po roce 1945	215
8.1.1	Kultura a literatura po roce 1945	217
8.1.2	Poválečná obnova médií.....	217
8.2	Necelé a krátké tři roky obnoveného Československa	218
8.3	Média v obnoveném Československu	221
8.3.1	Personální očista českých médií	224
8.3.2	Organizační a strukturní změny po roce 1945.....	226
8.3.3	Média v politickém zápase třetí republiky	239
9.	Média ve službách budování socialismu a studené války	243
	<i>Od roku 1948 do druhé poloviny 50. let 20. století</i>	
9.1	Evropa a svět rozdělené mezi Východ a Západ	243
9.1.1	50. léta v umění: Výraz generačního postoje.....	245
9.1.2	Poválečný film	246
9.1.3	Televize a politika	246
9.2	Československo mezi únorovým převratem a XX. sjezdem KSSS	247
9.2.1	Budovatelské umění	250
9.2.2	Umělecké alternativy.....	250
9.3	Média v období budování socialismu	251
9.3.1	Role médií v únoru 1948	251
9.3.2	Změny v médiích po únoru 1948	254
9.3.3	Vývoj periodického tisku	258
9.3.4	Rozhlasové vysílání od února 1948 do poloviny 50. let	269
9.3.5	Počátky televizního vysílání	270
9.3.6	Exilová periodika a vysílání ze zahraničí.....	274

10. Liberalizace médií a veřejného života	277
<i>Od druhé poloviny 50. let 20. století do roku 1969</i>	
10.1 Evropa a svět v zajetí studené války, snů a nadějí.....	277
10.1.1 Umění a nový životní styl.....	280
10.1.2 Odpovědnost umělce	281
10.1.3 Film 60. let	281
10.1.4 Rozvoj televize.....	282
10.1.5 Rozvoj studia médií.....	282
10.2 Československo na cestě k Pražskému jaru a jeho konci.....	283
10.3 Česká média v období „tání“	289
10.3.1 Proměny periodického tisku od druhé poloviny 50. let do roku 1967.....	290
10.3.2 Vývoj rozhlasového a televizního vysílání do roku 1967.....	296
10.3.3 Žurnalistika na cestě k profesionalizaci.....	302
10.4 Demokratické změny v době Pražského jara	304
10.4.1 Mediální politika ÚV KSČ a média.....	305
10.4.2 Média v období Pražského jara a po okupaci.....	307
11. Média jako výraz i nástroj normalizace	317
<i>70. a 80. léta 20. století</i>	
11.1 Evropa a svět od letu na Měsíc ke konci studené války	317
11.1.1 Nástup postmodernismu v umění	319
11.1.2 Masová média 70. a 80. let.....	321
11.2 Československo v době normalizace	323
11.3 Média v ČSSR od potlačení Pražského jara do roku 1989	326
11.3.1 Nástup normalizace v médiích.....	326
11.3.2 Média v „bezčasí“ konsolidovaných poměrů.....	335
12. Epilog: Vývoj médií po roce 1989	353
<i>Poslední dekáda 20. století a výhled do 21. století</i>	
12.1 Evropa a svět po pádu železné opony	353
12.1.1 Kultura a umění 90. let	356
12.1.2 Internet a umělecká tvorba	358
12.1.3 Nástup internetové komunikace	359
12.2 Československo a Česká republika ve sjednocující se Evropě.....	361
12.2.1 Proměny kulturního života po roce 1989	364
12.3 Česká média v 90. letech.....	365
12.3.1 Česká média v době konce studené války.....	365
12.3.2 Demokratické změny a komercializace českých médií.....	367
12.3.3 Internetizace a digitalizace	380
12.3.4 Závěrem: hlavní rysy českých médií	381
Summary.....	383
Použitá literatura.....	385
Rejstřík věcný.....	397
Rejstřík jmenný.....	423

Úvod

Masová média v proměnách času a společnosti

Masová média představují významnou součást života moderních společností. Noviny, časopisy, filmy, rozhlasové a televizní vysílání, velká část internetové produkce (internetové verze tradičních médií, původní zpravodajské portály a blogy, mluvené slovo, filmy a hudba dostupné pro reprodukci či ukládání) a některé síťové služby jsou součástí jak naší každodennosti, tak ekonomické existence společnosti a politického rozhodování. Jejich společenský význam spočívá především v tom, že jsou k dispozici potenciálně velkému počtu uživatelů, a to v pravidelných intervalech (deníky, časopisy, v jistém smyslu i rozhlasové a televizní vysílání, pokud nemá charakter vysílaného proudu) nebo téměř neustále a na požádání (internetové portály, služby mobilních operátorů a díky internetu stále více i televize a rozhlas). Současné rozvinuté společnosti jsou těmito médii prostoupeny, proto se média stala nejen významným projevem sociální komunikace (někdy se dokonce mluví o tzv. mediální komunikaci jako o svébytném typu komunikování), ale i důležitým průmyslovým odvětvím (díky téměř „příbuzenskému“ svazku s reklamním trhem) a klíčovým sociálním, kulturním a politickým faktorem. Média jsou součástí a rozměrem kulturních dějin a současnosti moderních společností.

Masová média se navíc vyvinula v silné a nepřehlédnutelné průmyslové odvětví, které má své vlastní – ekonomické i politické – zájmy a své představy o uspořádání světa dané vnitřní dynamikou jeho proměn: konkurenčním bojem, touhou po zisku a potřebou udržet si nebo posílit vlastní postavení působením na politickou sféru. Proto je třeba média chápat nejen jako zdroj sdělení a součást sociálně komunikačních

aktivit, ale i jako politickou a ekonomickou entitu s vlastním vývojem a vlastními, původními zájmy. Tento průmyslový sektor se v posledních letech významně proměňuje. Díky politickým změnám na přelomu 80. a 90. let 20. století a díky nebývalému technickému rozvoji se mu fakticky podařilo proniknout – a to téměř doslova – do všech koutů světa. Je-li někde globalizace skutečně rozvinutá, tak je to na mediálním trhu. Média jsou hegemonem globalizované ekonomiky a globalizující se politické komunikace a kulturní produkce. Média jsou tedy součástí politických, sociálních a ekonomických dějin společnosti.

Předkládaný text nabízí základní chronologicky řazený vhled do **vývoje českých médií** na pozadí obecně charakterizovaného historického kontextu ve světě a v českých zemích a vhled do vývoje médií ve světě. Pojem „česká média“ není snadné definovat – na území, které dnes vymezují hranice České republiky, se i v mediální produkci setkávala řada jazykových, kulturních a politických kontextů. Pro potřeby předkládaného textu tvoří osu výkladu vývoj česky psaných (od 20. let 20. století i vysílaných) médií v českých zemích. Další jazykově definovaná prostředí (německy psaný tisk, polský tisk vycházející ve Slezsku apod.), popřípadě prostředí vymezená územním principem (moravský tisk, slezský tisk), jsou zmíněna výběrově tam, kde vstupují do kontaktu s česky provozovanými médii, ať již má tento kontakt povahu střetu, synergického efektu či inspirace.

Celý výklad je uveden krátkým připomenutím věcných a metodologických problémů spojených se studiem dějin médií (kapitola 1) a pak se – jak je u dějin médií vcelku tradiční – začíná od nástupu knihtisku v evropském prostředí a pokračuje rozvojem tisku do poslední čtvrtiny 18. století (kapitola 2). V dalším výkladu se publikace již plně soustřeďuje na ustavování a rozvoj médií na území dnešní České republiky, tedy především v českých zemích. Tisk vstoupil do tohoto prostředí v době formování moderní národní identity a národního sebeuvědomování jazykových a kulturních skupin žijících v tomto prostoru a působil jako reprezentant a podpora těchto procesů (kapitola 3). V dalším vývoji se pak tisk stával stále zřetelněji i společenskou institucí politického života společnosti (v kapitole 4 se připomíná ustavování „politického tisku“) a následně přímo výrazem institucionalizace politického dění, které svým způsobem vyvrcholilo po skončení první světové války ustavením samostatného Československa (kapitola 5 se zaměřuje na rozvoj tisku politických stran). V samostatném státě se média rozvíjela nejen jako instituce politického života, ale i jako průmyslové odvětví, které přijímá a adaptuje si nové obsahové tendence i technické inovace (kapitola 6).

Zřetelnou změnu prodělala média (a veřejný život vůbec) v období po podepsání mnichovské dohody na podzim 1938 a během druhé světové války (kapitola 7, psaní Protektorát Čechy a Morava respektuje sílící, byť nekodifikovaný úzus, viz <http://prirucka.ujc.cas.cz/>, heslo „protektorát“). Toto období vystřídala etapa obnovy samostatného Československa vzešlého z výsledků druhé světové války. Média se stala jednou ze společenských institucí, v nichž se odehrála téměř okázalá očista personální i strukturní (kapitola 8). Další etapu představoval vývoj médií po roce 1948, kdy se Československo již plně vyčlenilo z tradic západoevropských demokracií a stalo se součástí oblasti podléhající mocenské nadvládě Sovětského svazu. První etapa tohoto období znamenala výrazný přerыв v koncepci společenské role médií, jejich kontrolu a plánovité zapojení do budování „nového řádu“ a propagandistických bojů studené války. Současně ale reflektovala vývoj mediálních technologií například rozšířením televizního vysílání (kapitola 9). Přísná kontrola médií začínala pomalu ochabovat od druhé poloviny 50. let, čímž se začaly chystat podmínky pro liberalizaci médií a veřejného a kulturního života v 60. letech – proces, který vyvrcholil Pražským jarem 1968 (kapitola 10). Invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 symbolicky ukončila naděje na další liberalizaci médií a otevřela prostor k systematické, byrokratizované kontrole mediální produkce, která nakonec vedla mimo jiné k její nivelizaci (kapitola 11). Tuto etapu vystřídal po rozpadu bipolárního světa v roce 1989 prudký ekonomický a technologický rozvoj médií podmíněný povahou nově ustaveného politického pořádku i strukturních změn na počátku 90. let (kapitola 12).

Jednotlivé kapitoly (s výjimkou kapitoly první) jsou uspořádány tak, že v prvních podkapitolách je zmíněn evropský, případně světový historický kontext a následuje připomenutí souvislostí českých dějin. Poté přichází strukturovaný výklad vývoje médií v českém prostředí. Vnitřní strukturace tohoto vývoje není jednotná a závisí na tom, co lze v dané periodě považovat – ve vztahu k médiím – za nejvýraznější dobově charakteristické rysy.

Text připravil autorský tým Petr Bednařík, Jan Jiráček a Barbara Köplová. V publikacích, jako je tato, bývá zvykem, že autoři jednotlivých částí jsou u „svých“ kapitol uvedeni. V našem případě je to obtížné, jelikož text vznikl skutečně jako kolektivní dílo. Má navíc svou vývojově starší předlohu ve scénáři k výstavě *Zlaté časy médií*, která byla otevřena od listopadu 2005 do května 2006 v hlavní budově Národního muzea v Praze, a ve výukovém multimediálním DVD *Česká média v proměnách 20. století*. Na těchto výstupech se autoři podíleli s dalšími spolupracovníky.

Masová média jako historické téma

1.

Noviny, časopisy, filmy, rozhlasové a televizní vysílání, stejně jako mnohé internetové stránky a některé knižní produkty, nabízejí sdělení, o která je z nejrůznějších důvodů zájem. Produkce a distribuce takových sdělení jsou proto zorganizovány tak, aby se mohla průběžně či pravidelně šířit z jednoho centra k mnoha perifériím, tedy k uživatelům – zájemcům. Jejich zájem může být formován celou řadou podnětů, od potřeby orientovat se v politickém či ekonomickém životě společnosti přes snahu vzdělat se, pobavit se či jen zaplnit volný čas až po to, že si na přísun takových sdělení prostě zvykli. Motivy k šíření sdělení mohou být také rozličné, od snahy upoutat pozornost k nějakému politickému směru a vyložit jeho přednosti přes touhu dosáhnout ekonomického prospěchu, až po potřebu zničit politického či ekonomického protivníka. Fakt, že podstatným rysem působení médií je pravidelné či průběžné šíření sdělení, vede mimo jiné k tomu, že čtenáři, diváci a posluchači nejsou konkrétní individuální adresáti či skupiny adresátů, nýbrž anonymní, jen obecnými rysy definované množiny příjemců. Obecnými rysy přitom může být příslušnost k určité společenské vrstvě, identifikace s nějakým (národním, etnickým) celkem či politickým proudem – nebo dokonce jen soubor určitých sociodemografických charakteristik, které reprezentují ten či onen typ spotřeby a životního stylu, například posluchači určitého hudebního proudu apod. Takto zformované množiny uživatelů nabývají takových rozměrů, že si pro svou početnost a pro skrytost konkrétních uživatelů v anonymitě vysloužily označení masa. Proto se noviny, časopisy, rozhlas, televize a část filmové a knižní produkce označují jako masová média a pro jimi vytvářenou a podporovanou komunikaci se vžilo označení masová komunikace.

Nástup a rozvoj masových médií je zřetelným projevem modernizačního procesu, tedy rozvoje a proměn industrializujících se společností, který začal v 15. století v různých částech Evropy a probíhá do současnosti. Média

(ve své „předmasové“ podobě) se začala rozvíjet s rozšiřováním obchodu, výroby zboží a také dovozu nejrůznějších komodit ze vzdálených destinací do Evropy. Média provázela přesun početných skupin populace celé řady evropských zemí z venkova do měst. O média (svobodu projevu, názoru a vyznání) se vedly spory a boje ve všech revolucích. Média byla jedním z prostředků, do nichž vkládali naděje na posílení národního uvědomění protagonisté „obrozujících“ se evropských národů. V novodobých dějinách Evropy snad není společenské změny, v níž by média nebyla nějakým způsobem přítomna.

Pro historiky, sociology, politology i mediology zůstává otevřenou a významnou otázkou, nakolik je nástup a rozvoj médií a mediální komunikace produktem nebo jen průvodním jevem modernizačního procesu. Nakolik je také (nebo dokonce především) jevem konstitutivním – a konečně nakolik je jevem univerzálním a nakolik projevem specifických podmínek modernizace toho či onoho společenství, národa či období. Média jsou komplexní kulturní, socioekonomický a politický jev, který v průběhu modernizace stále prostupuje všemi vrstvami společnosti a všemi roviny jejího fungování a vstupuje do interakce s dalšími jevy (literaturou, politickou emancipací, pojetím vzdělání, uměleckou produkcí apod.). Tam, kde úvahy o významu masových médií směřují k tomu, že média mají konstitutivní charakter, uvažuje se o jejich vrůstání do společnosti jako o společenské změně svého druhu. Vedle industrializace, byrokratizace, alfabetizace moderních společností objevují se i úvahy o jejich medializaci.

Média nejsou jen projevem či faktorem politického, společenského či kulturního života, ale mají i svůj vnitřní, imanentní vývoj. S masovými médii jsou běžně spojovány atributy jako snahy o řízené působení na postoje a chování příjemců a na veřejné mínění (tedy cenzura, propaganda a reklama). Současně jsou média vnímána jako zdroje informací o sociálním, politickém i fyzikálním světě a jako subjekt, který artikuluje názory na tyto světy (tedy žurnalistika). Taková vnímání provázejí média již od jejich předmasové fáze vývoje a mnohdy navazují na starší aktivity sloužící stejnému účelu.

Na vývoji masových médií se podílely nejen proměňující se společenské a politické podmínky, specifické pro jednotlivé části světa, ale i proměny technologické a organizační povahy – a ani ty nemají univerzální povahu. Již jsme například naznačili, že média se do podoby skutečně masových médií vyvinula od předmasové fáze své existence. Diskuse o nástupu „skutečně masových“ médií má své nezastupitelné místo ve výkladu dějin médií i dějin moderních společností. Někteří autoři kladou první výskyt „skutečně masových“ médií do 30. let 19. století, kdy se ve Velké Británii

a USA poprvé objevil tisk s vyšším nákladem. Jiní se domnívají, že nástup masových médií je třeba hledat v rozvoji dělnického tisku v průběhu 19. století. Další nacházejí počátek v 90. letech 19. století a počátku 20. století, tedy v době, kterou pro mediální oblast symbolizují v Evropě vydavatelské aktivity lorda Northcliffa a na americkém kontinentu konkurenční boj vydavatelských osobností Josepha Pulitzer a Williama R. Hearsta. Do závěru této doby také spadá rozšíření filmu jako lidové zábavy. Ještě další skupina autorů nabízí představu, že skutečně masová média se konstituují až se „zlatými léty Hollywoodu“ a „zlatými časy rádia“ ve 30. a 40. letech 20. století v USA. Pro řadu zemí se ale ani jeden z těchto potenciálních milníků nehodí – mimo jiné ani pro česká média (i když je pravda, že v 90. letech 19. století došlo i v českém prostředí k výraznému nárůstu listů i nákladu).

Postavení médií, jejich společenská, politická a kulturní role, stejně jako vliv proměn médií na společnost, představují významný zdroj poznatků pro výklad a pochopení moderních dějin. Proto je běžné, že se v jednotlivých zemích světa sepisují nejen dějiny národní kultury (výtvarného umění, divadla, kinematografie atd.), ale také sociální, politické a kulturní dějiny národních médií. Proto se vydávají komparativní dějiny médií, proto vznikají pokusy o sepsání obecných (byť zpravidla myšlenkově silně „westernizovaných“) dějin médií.

Tato kapitola si klade za cíl nabídnout základní vymezení pojmů, s nimiž se pak v dalším výkladu bude pracovat. Proto se pokusíme nejprve vymezit, co vlastně jsou masová média a jaké jsou jejich klíčové charakteristiky (podkapitola 1.1). Pak naznačíme, jak je možné k dějinám médií přistupovat a které přístupy se v odborné literatuře uplatňují (podkapitola 1.2). Nakonec nabídneme různé možnosti periodizace dějin médií podle toho, v jakém kontextu jsou tyto dějiny vykládány (podkapitola 1.3).

1.1 Co jsou masová média

Média a mediální komunikace jsou dobově podmíněné formy sociální – konkrétně veřejné – komunikace, jejichž společnými charakteristickými rysy jsou:

- potenciální fyzická i psychická (intelektuální) dostupnost jejich produkce neomezenému množství adresátů/uživatelů a reálné užívání této produkce relativně velkým počtem příjemců;

- ▶ disponování technickým, organizačním a distribučním zázemím, které výše zmíněnou dostupnost umožňuje, tedy dovoluje vyrábět velký počet identických kopií nebo šířit týž signál po velkém a obydléném území;
- ▶ nabídka obsahů, jež jsou obecně srozumitelné a mohou být z různých důvodů použitelné (pro poučení, orientaci ve světě, potvrzení politického názoru, jako návody na jednání, pro zábavu, pro zaplnění volného času, pro rituální strukturaci každodenního běhu života apod.);
- ▶ průběžnost nebo pravidelnost obměňované produkce a vůle po její aktualizaci, případně atraktivizaci.

Masovými médii se tedy rozumějí taková média, která jsou určena a dostupná neuzavřené množině uživatelů (tedy „široké veřejnosti“, respektive „mase“). Tato média se formují za konkrétních historických podmínek (v procesu modernizace, resp. v kontextu průmyslové revoluce). Nástup a rozvoj masových médií je úzce spjat:

- ▶ s procesy industrializace, urbanizace a alfabetyzace modernizujících se společností,
- ▶ s procesem sociální stratifikace těchto společností na dichotomii elity na jedné straně a střední a nižší (dělnické) třídy na straně druhé,
- ▶ s procesem demokratizace těchto společností (např. rozšiřováním volebního práva),
- ▶ s formováním a uvědomováním si národní identity těchto společností, tedy s moderním nacionalismem.

1.1.1 Masová média

Masovými médii jsou tištěná média (a s nimi se do tohoto typu sociální komunikace dostávají jednotlivé zobrazovací techniky, např. dřevoryty, mědiryty, litografie ad. nebo později fotografie), později film, dále rozhlasové a televizní vysílání a v poslední době také veřejně dostupná sdělení v prostředí internetu.

1.1.2 Tisk

Pokud jde o tisky, spadají pod toto označení především periodika, tedy víceméně pravidelně vycházející noviny (v dnešní podobě především deníky) a časopisy určené široké veřejnosti, a v omezenější míře i tiskoviny neperiodické (jedinečné či příležitostné), popřípadě periodické tiskoviny určené úzkému okruhu zájemců (např. odborné časopisy). Toto vcelku rozvolněné vymezení tiskovin má dva důvody. Zaprvé, dnešní podoba

deníků, týdeníků, měsíčníků ad. se vyvíjela poměrně pomalu od původně málo stabilní periodicity. Kdybychom striktně trvali na tom, že do „dějin masových médií“ patří pouze periodické tiskoviny, byl by náš výklad nutně neúplný. Za druhé, to, co považujeme za významný rys dnešních masových periodik, totiž podíl na formování veřejného a politického života, zastávaly v minulosti různé tiskoviny – od knih po kalendáře. Uvažujeme-li tedy o dějinách médií jako o aspektu či rozměru dějin společnosti, nezbyváá než tuto různost do výkladu zahrnout. Dějiny médií se v tomto smyslu počínají nástupem a rozvojem knihtisku a pokračují ranými projevy tisku (např. letáky či pamflety), a teprve postupně a přes řadu nepravidelných tisků krystalizují do podoby pravidelné, skutečně periodické produkce. Stejně tak je neopominutelným předmětem dějin médií zájem o roli a dopad periodik určených úzkým zájmovým skupinám – vždyť odborné časopisy působily v dějinách často jako faktor formování veřejného (např. národního) prostoru. Příslušníci nepočetných elit majetných a vzdělanců, jimž byla tato periodika určena, pak představovali veřejné mínění. A konečně i v době, kdy byla periodická média plně rozvinuta, vykazovala a vyazuje část neperiodické produkce nápadné rysy masovosti – tzv. čtivo (romantické příběhy běžně označované jako „červená knihovna“, příběhy s tajemstvím, „letištní knihy“ určené k jednomu přečtení a zahození apod.) je k dispozici po celém světě a konzumují je početné čtenářské skupiny.

1.1.3 Film a kinematografie

I když je film z hlediska výkladu dějin masových médií spíše doplňkové téma, nelze přehlédnout, že alespoň část filmové produkce nese některé rysy masové komunikace. Především existují produkty filmového průmyslu, které měly a mají masový charakter. Například produkce dobrodružných příběhů, westernů a grotesek v období němého filmu dokázala přilákat do promítacích sálů obrovské množství diváků, kteří toužili pobavit se a odpočinout si, tzv. divácké filmy to dokážou dodnes. Filmový průmysl zcela jistě disponuje organizačními možnostmi, jak filmy distribuovat do početných sítí kinosálů. A konečně přinejmenším část filmové produkce (dokumentární a zpravodajský film) se snaží o obsahovou aktuálnost a podíl na formování veřejného života. Jsou ovšem dějinné okamžiky, kdy se film jako takový (resp. kinematografie) stává součástí politického dění, ať už jako nástroj propagandy (v hitlerovském Německu), nebo naopak jako výraz liberalizace a demokratizace poměrů („nová vlna“ českého filmu v 60. letech 20. století, kdy se z filmů Miloše Formana, Jiřího Menzela,

Věry Chytilové, Ivana Passera, Jana Němce a dalších staly téměř politické deklarace).

1.1.4 Vysílací média

Vysílací média, tedy rozhlas a televize, jsou jako masová média daleko snáze vymezitelná. Neustavovala se ostatně – na rozdíl od tisku – jako výraz a nástroj společenské změny. Spíš byla technologickým pokrokem, který si teprve postupně hledal svou sociální, kulturní i estetickou pozici. Rané dějiny rozhlasového vysílání dokládají, že toto médium bylo původně chápáno především jako zprostředkovatel již existujících forem – koncertů, divadelních představení, vzdělávacích přednášek apod. Teprve postupem času do rozhlasu pronikly žurnalistické prvky (zpravodajství, živý sportovní komentář atd.) a začaly se uplatňovat obsahy, jež by bylo možné považovat za „rozhlasu vlastní“ (např. rozhlasové inscenace, seriály, soutěže), a přímý přenos („živé vysílání“) se z omezení změnil na přednost. Televize byla zprvu chápána především jako „rozhlas s obrazem“, tedy jako technologické rozšíření možností rozhlasu. V počátcích televizního vysílání je tak možné najít celou řadu převzatých rozhlasových pořadů (např. seriály či soutěže). Nelze ovšem přehlédnout, že rozhlas i televize jsou svým způsobem funkčně hybridní média – berou na sebe některé funkce tisku (nabízejí žurnalistické a publicistické obsahy, podílejí se na veřejném a politickém životě společnosti), ale současně v minulosti aspirovala na to, že budou novými sférami uměleckého výrazu – o televizi jako „novém umění“ se ve světě i v českém prostředí zvláště v 60. letech minulého století hojně diskutovalo a na produkci této doby jsou vyšší umělecké ambice dodnes patrné.

1.1.5 Internet

Internet je v diskusi o tom, co jsou média, třeba chápat především jako specifické – technologické – prostředí, v němž se nabízí možnost využití nejrůznějších produktů, z nichž jen některé (zpravodajské servery, blogy, YouTube, ale také veřejně přístupné sociální sítě typu facebook či twitter atd.) nesou charakteristiky masové komunikace, zatímco celá řada dalších možností využití internetu (e-mail, Skype, ICQ, chaty apod.) má daleko blíže ke komunikaci soukromé a interpersonální. Internetová (někdy též „síťová“) média bývají kladena do protikladu k masovým médiím pro svou interaktivní povahu a vyšší míru individualizace nabídky. Je pravda, že architektura počítačových sítí dovoluje průběžné a rozsáhlejší formulování

požadavků ze strany uživatele než „tradiční“ masová média (čtenář může obsah ovlivnit volbou titulu, divák či posluchač volbou kanálu a času). Uživatel může také snáze ventilovat své dojmy a názory zapojením do diskuse či připojením komentáře (čtenáři, posluchači a diváci mohou psát do redakce, popřípadě volat do vysílání). Přesto základní model komunikace velkých uživatelských portálů a zpravodajských serverů je založen na směřování: centrum→periférie. Jako u „tradičních“ médií i internetová komunikace nese stále zřetelněji rysy masových médií: dostupností, organizačním zajištěním, podílem na veřejném životě (mobilizační a propagandistický potenciál sociálních sítí je zřejmý a v politické komunikaci stále hojněji využívaný), komercializací a komodifikací, stejně jako snahou po aktuálnosti a rychlosti (okamžitosti) dodání sdělení.

1.1.6 Vztah masových médií a žurnalistiky

V předcházejícím výkladu jsme se v souvislosti s nástupem a rozvojem masových médií několikrát zmínili o žurnalistice, tedy o jevu, který je s existencí masových médií těsně spjat – tak těsně, že s nimi v některých fázích vývoje médií a v některých kontextech téměř splývá. V českém jazykovém úzu jsou téměř synonymické výrazy žurnalistika a novinářství. Z češtiny se bohužel téměř vytratil výraz žurnalismus (ve starším tvaru *žurnalism*), s nímž ještě běžně pracovala sociologie a politická literatura první třetiny 20. století (objevuje se např. v textech T. G. Masaryka a E. Beneše). Tímto pojmoslovným ochuzením se na výrazy žurnalistika a novinářství váže příliš mnoho významů a ty je třeba vyložit a vztáhnout k masovým médiím. S novinářstvím a žurnalistikou vedle toho těsně souvisejí další pojmy, jako je zpravodajství či publicistika. Vzájemné významové vztahy mezi těmito pojmy se v čase měnily a mění, leč hledat proměny těchto vztahů stojí mimo rámec předkládaného výkladu a bude o nich zmínka jen v případě, že to bude významné pro samotný výklad.

Žurnalistikou se rozumí praxe referování o aktuálním dění (o nejruznějších důležitých, podstatných, zajímavých, otřesných nebo bizarních událostech či jevech nebo činech a jejich aktérech) a dobírání se smyslu, významu a dopadu tohoto dění na společnost. V tomto smyslu je žurnalistika typem veřejné komunikace, respektive specifickým diskurzem, popřípadě souborem dílčích diskurzů (za takový dílčí diskurz lze považovat např. zpravodajství). Pro tento význam slova žurnalistika by právě bylo nad míru příhodné použít výraz „žurnalismus“ (a v tomto významu se také v minulosti hojně používal). Hypotetické soudy typu „česká žurnalistika je v úpadku“ nebo „nad dnešní žurnalistikou by se Havlíček v hrobě obracel“

odkazují právě k tomu významu slova, stejně jako třeba intuitivní povědomí o rozdílu mezi „seriózní žurnalistikou“ a „bulvární žurnalistikou“ či tušení historických proměn tohoto diskurzu („z dnešní žurnalistiky zcela zmizel úvodník“). Všechny následující uvedené významy slova jsou pod tento základní význam subsumovány – byť o nich je možné uvažovat autonomně. Žurnalistika (tedy žurnalismus) je v tomto smyslu historickou kategorií a je možné sledovat její proměny v čase. Dějiny žurnalistiky (dějiny žurnalismu) jsou pak neodmyslitelnou součástí dějin masových médií a v řadě konkrétních historických situací lze říci, že dějiny masových médií jsou dějinami žurnalistiky.

Ve významu slova žurnalistika je obsažen i odkaz ke konkrétním sdělením novinářské povahy distribuovaným masovými médii. Řada sdělení má obsahová a kompoziční specifika, která je dovolují identifikovat jako žurnalistické výstupy: třeba podle toho, že referují o velmi nedávných událostech připomenutím základních a předem vybraných parametrů události (jak je tomu u zprávy) či předkládají argumenty podporující nějaké hodnocení události (jako je komentář), popřípadě nabízejí názory, postoje či soudy efemérní povahy (fejeton, interview atd.). Způsoby uspořádání žurnalistických sdělení (textové vzorce někdy označované jako žurnalistické žánry) jsou v čase proměnnou jevovou stránkou mediální produkce a jako takové jsou svébytným výrazem dějin médií, skrze něž se projevuje „dobový žurnalismus“. Do způsobu uspořádání žurnalistických sdělení se promítá celá řada dalších vývojově podmíněných faktorů, včetně vlivu uplatňovaných technologií.

1.1.7 Žurnalistika jako povolání

Žurnalistika je také povolání. Kontury tohoto povolání je z více důvodů obtížné určit. Ve srovnání například s lékařstvím či advokacií je žurnalistika jako profese jen velmi málo institucionalizována, tedy nerozvinul se u ní proces profesionalizace do takové míry jako u některých jiných oborů a je chápána jako „volné povolání“. Má například jen velmi volně ustavené profesní standardy, nevyžaduje žádnou konkrétní odbornou průpravu (někdy se dokonce uvažuje o existenci „nadání na žurnalistiku“ jako zvláštní dispozici ne nepodobné uměleckému talentu). Povolání není zpravidla vázáno na žádné vstupní zkoušky prokazující způsobilost ani na jiné závazky (projevující se v jiných oborech např. členstvím v profesních komorách), chybný výkon není postižen (např. zákazem povolání). Odchytky od této charakteristiky je možné v dějinách žurnalistického povolání najít, ale mají zpravidla politickou motivaci (např. přezkušování adeptů na novinářské

povolání v poválečné Itálii či povinné členství československých novinářů v novinářské organizaci v 50. letech minulého století). V liberálně demokratických poměrech, kde je žurnalistika chápána jako historicky ustavená instituce svobody projevu, brání plné profesionalizaci právě historické okolnosti ustavování žurnalistiky – v řadě úvah o naplnění svobody slova se objevuje argument, že profesní komora s povinným členstvím, povinnost speciálního vzdělání či nutnost uspět u vstupních zkoušek by v důsledku oslabily svobodu projevu v dané společnosti. I novinářské povolání má tedy své dějiny, v jejichž rámci je možné sledovat například směřování k profesionalizaci (rozvoj novinářského vzdělávání, ustavování novinářských organizací, proměny legislativy upravující postavení novinářů apod.), nebo naopak k deprofesionalizaci (stagnace či chřadnutí novinářského vzdělávání, oslabování významu novinářských organizací atd.), ale také dopad dobového ekonomického či politického kontextu na výkon povolání nebo vliv technologií na podobu novinářské práce.

S žurnalistikou jako povoláním těsně souvisí poslední užívaný význam slova, a to žurnalistika jako studijní obor provozovaný na celé řadě škol dalšího vzdělávání. Ve většině průmyslově rozvinutých zemí se během 20. století vyvinuly různé formy profesní přípravy novinářů a dostalo se jim velmi rozdílného institucionálního zakotvení od profesních učilišť zřizovaných vydavateli či novinářskými svazy přes vzdělávací kurzy při zaměstnání po univerzitní katedry a ústavy. I novinářské vzdělávání představuje rozměr dějin žurnalistiky a médií.

Jelikož vývoj masových médií a žurnalistiky jsou těsně spjaty, budeme se ve výkladu dotýkat obojího – podle toho, jaký vztah mezi médii a žurnalistikou v daném údobí převládal. Proces ustavování moderních společností je doprovázen bojem o svobodu projevu a právo prezentovat názor, nebo naopak snahou o cenzurní kontrolu veřejného prostoru, tedy fakticky bojem o demokratický žurnalismus.

Obě témata – masová média i žurnalistika – mají ovšem navzdory propojenosti i svůj autonomní výkladový rámec s poněkud odlišně koncipovanou „prehistorií“. Názorně řečeno, dějiny masových médií se mimo jiné vztahují také ke kontextu vývoje komunikačních možností člověka a mají styčné plochy s nenovinářskou produkcí (např. s filmem), zatímco žurnalistika hledá své předstupně v aktivitách spojených s poskytováním zpráv o událostech a světech ležících za hranicí bezprostřední smyslové zkušenosti. Proto umísťují někteří autoři počátky žurnalistiky tam, kde vidí první náznaky institucionální přenosu zpráv, tedy například ve starém Římě, ve středověku pak mimo jiné ve vystoupení minesengrů a potulných kejklířů, ve vyprávění putujících bakalářů, poslů a úředníků, v dopisech diplomatů či feudálů,

v záznamech písařů apod. Vřazení médií do kontextu lidské komunikace je načrtnuto v podkapitole 1.2.1, etapy vývoje žurnalistiky v obecné rovině se pokusíme nabídnout v podkapitole 1.2.2, které jsou součástí podkapitoly 1.2 *Přístupy k dějinám masových médií*.

1.2 Přístupy k dějinám masových médií

Masový charakter mediální produkce a jejího užívání souvisí mimo jiné s rozvojem technických možností výroby a přenosu sdělení, tedy nejprve s možností tisku, pak vysílání elektromagnetických vln, v poslední době přenosu digitalizovaných dat telekomunikačními a počítačovými sítěmi. Tisk umožnil výrobu velkého počtu stejných kopií, vysílání dovolilo rychle přenášet sdělení k velkému (v podstatě neomezenému) počtu příjemců. Díky digitalizaci je snazší přenášet texty i obrazy téměř okamžitě na velké vzdálenosti, je možné snadno a levně kombinovat různé obrazy, propojovat data, manipulovat sděleními apod. Právě digitalizace umožnila rozvoj celosvětové sítě zvané Internet, po níž je možné posílat a přijímat sdělení prakticky okamžitě bez ohledu na skutečnou geografickou polohu odesílatele a příjemce. Změny vyvolané digitalizací jsou tak nápadné, že je často vnímáme jako rozdíl mezi dvěma světy – starým světem „masové komunikace“ a novým světem „síťových médií“. Jedním z rysů masové komunikace je to, že příjemce má jen malou nebo žádnou možnost podobu výsledného sdělení pozměnit. Fakticky musí „pasivně“ vybírat z hotových titulů, pořadů apod. Naproti tomu síťová média umožňují zásahy do konečné podoby sdělení, a působí proto dojmem, že uživatel je daleko aktivnější. Podstata masové komunikace tím však dotčena není – i v komunikaci síťovými médii jsou uživatelé anonymní (byť o něco méně masoví, protože více rozdělení, fragmentovaní do menších skupin), i v prostředí síťových médií jde především o přilákání pozornosti a její prodej zákazníkům (ať jsou jimi výrobci spotřebního zboží nebo politické strany).

Na masová média lze nahlížet, jak jsme již naznačili, jako na jednu z etap ve vývoji možností lidské komunikace, nebo jako na aspekt modernizačního procesu, resp. moderních dějin, tedy jako na součást přechodu od tradičních k industriálním a postindustriálním společnostem. Na tomto základě je možné identifikovat:

- komunikačně technologický přístup k dějinám masových médií, vyznačující se jednak obecnou „civilizační“ perspektivou a častým důrazem na proměny technického zajištění komunikace (podkapitola 1.2.1);
- sociálně historický přístup, pro nějž je charakteristický především zájem o modernizaci společnosti, podíl masových médií na ekonomickém, politickém a kulturním vývoji společnosti a vliv tohoto procesu na masová média (podkapitola 1.2.2).

1.2.1 Masová média jako součást vývoje lidské komunikace

Rozvoj masových médií a nástup masové komunikace je možné vnímat jako technologicky podmíněnou změnu v komunikačních možnostech člověka. V takovém přístupu je periodizačním kritériem převládající či nově nastupivší způsob komunikace a masová média a masová komunikace představují rozlišitelnou periodu ve vývoji lidské komunikace. Jinými slovy, tisk, film, rozhlas, televize a internet přinášejí v této perspektivě nové možnosti komunikace, a to komunikaci zespolečnění, nabízejí možnost oslovit početné segmenty společnosti (posléze dokonce v globální perspektivě).

Jedním z autorů, kteří pristoupili ke členění vývoje člověka podle převládajícího typu komunikace, byl kanadský literární historik Marshall McLuhan v knize *Gutenbergova galaxie* z roku 1962. McLuhan, navazující na práci svého kolegy a učitele Harolda Innise, rozdělil vývoj do čtyř období:

1. První označuje za období orální kmenové kultury a popisuje je jako „svět ucha“, tedy jako dobu akustického prostoru.
2. Druhé označuje jako „svět oka“, resp. dobu psané kultury (rukopisů), pro niž je příznačné, že akustické vnímání sdělení je nahrazeno vnímáním vizuálním (pomocí písma).
3. Třetí období představuje Gutenbergova galaxie. McLuhan poukazuje na význam knihtisku a na podíl tištěné knihy na sekularizaci společnosti.
4. Gutenbergova galaxie končí podle McLuhana s nástupem elektriny a následuje období, které se analogicky k pojmenování epochy tisku označuje výrazem Marconiho galaxie.

McLuhan zemřel v roce 1980 a neměl možnost zhodnotit význam rozvoje počítačových sítí pro lidskou komunikaci (i když ve svém díle existenci takových sítí předpověděl v obraze „globální vesnice“, metafoře, kterou pojmenoval komunikačně propojený svět). Mohli bychom ale v duchu jeho poetiky uvažovat o Gatesově galaxii (vezmeme-li podíl firmy Microsoft na současné podobě komunikace za reprezentativní) nebo v obecnější rovině

o digitálním věku, neboť základním rysem této epochy je digitalizace dat a s ní spojený rozvoj telekomunikačních sítí.

Sandra Ballová-Rokeachová a Melvin DeFleur shrnuli ve svých *Teoriích masové komunikace*, které vyšly česky v roce 1996, snahy o periodizaci lidské komunikace a převažujícího způsobu komunikování do standardní podoby pěti základních etap ve vývoji lidské komunikace:

1. epochu znamenání a signálů s počátkem v proto-humánní fázi vývoje člověka;
2. epochu mluvení a jazyka, jejíž počátek kladou do období před 90–40 tisíci lety;
3. epochu psaní, jejíž počátek kladou do období před pěti tisíci lety;
4. epochu tisku, která začíná v polovině 15. století v souvislosti s Gutenbergovou konstrukcí tiskařského lisu s vyměnitelnými literami;
5. epochu masové komunikace, jejíž počátek kladou fakultativně buď na začátek 19. století (v souvislosti s „*příchodem novin určených obyčejným lidem*“), nebo na počátek 20. století (v souvislosti s „*objevením a všeobecným rozšířením*“ filmu a později i vysílacích médií, tedy rozhlasu a televize), což odpovídá různosti přístupů, jak jsme je připomněli výše v úvodu k této kapitole.

Na závěr autoři uvažují i o tom, že na sklonku 20. století přechází lidstvo do šesté etapy vývoje komunikace, do epochy počítačů. Přitom připomínají, že tyto epochy nepředstavují střídání jednotlivých způsobů komunikace, nýbrž jejich přidávání ke stávajícím komunikačním možnostem uživatelů, které se tak rozšiřují a mají kumulativní charakter. V každé následující epoše se v nějaké podobě uchovávají média z předcházejících epoch.

Uvedené pokusy o periodizaci se snaží vřadit masová média a masovou komunikaci do širšího a obecnějšího rámce lidské komunikace, ale ve vlastní epoše masových médií nacházejí jen málo vnitřních kvalitativních zlomů, pokud vůbec nějaké. Vodítkem jim přitom jsou technologické změny, především nástup vysílacích médií (McLuhanova Marconiho galaxie), popřípadě rozvoj počítačových sítí. Zajímavý pokus v tomto ohledu představuje Michael Poster, který se v knize *Druhý mediální věk* z roku 1995 soustředil na rozdíl mezi masovými médii („prvním mediálním věkem“), kam patří tisk, rozhlas a televize, a interaktivními médii („druhým mediálním věkem“).

Najdeme ale i četné pokusy vyložit technologický vývoj masových médií jako součást modernizačního procesu. Například v knize *Sociální dějiny médií* britských autorů Asy Briggse a Petera Burkeho (s podtitulem

Od Gutenbergu po Internet) z roku 2002 autoři probírají jednotlivé epochy vývoje modernizujících se společností a hledají vzájemné interakce mezi proměnami společnosti a proměnami jejich komunikačních možností. Začínají „tištěnou revolucí“ a popisují roli médií při formování veřejnosti a veřejné sféry v raně moderní Evropě. Pak probírají proměny industrializující se společnosti symbolicky vyjádřené posunem od užívání páry k zavádění elektřiny. Do 20. století vstupují výkladem o ekonomických, sociálních a politických podmínkách nástupu a rozšíření komunikačních prostředků, které se stanou dominantou života rozvinutých (post)industriálních společností na jeho sklonku. Dvacáté století zkoumají jako epochu informace, edukace a zábavy, jež na úsvitu 21. století rychle přechází do éry kyberprostoru.

Pokud se soustředíme na vnitřní vývoj masových médií od jejich předmasové fáze do současnosti, může tedy periodizace vypadat takto:

1. Období předchůdců periodického tisku (od roku 1450 do počátku 17. století). Sem patří jako konstitutivní produkce letáků, pamfletů, jednolistých tisků a ručně psané noviny.
2. Vznik prvních periodicky vydávaných tisků (17. století).
3. Diferenciace tištěných periodik (18. století). V době politického uvědomování a utváření měšťanské společnosti se tisk stává nástrojem měšťanstva a prostředkem politického boje (USA, Francie).
4. Rozvoj dalších typů médií (19. století). Vznikají zpravodajské agentury, fotografie, film, dochází k další diferenciaci tištěných médií (např. vznikají periodika s masovým nákladem, nastává rozvoj stranického tisku apod.).
5. Nástup elektronických médií (20. století). Nastupují a rozvíjejí se nejprve auditivní, později audiovizuální média (rozhlas, televize).
6. Vznik a rozvoj digitálních médií (poslední dvě desetiletí 20. století do současnosti). Nástup a rozvoj internetových médií, rozvoj komunikačních možností přímého přenosu, sociálních sítí a nástup on-line žurnalistiky.

I tato periodizace je však až příliš zobecňující a nelze ji aplikovat ani na všechny evropské státy a národní společnosti. I letmý pohled například na rozvoj médií v české společnosti odhalí dosti odlišný průběh vývoje.

1.2.2 Sociálně historický přístup k dějinám médií

Pro detailnější pohled na vnitřní strukturu vývoje masových médií a na včlenění tohoto vývoje do dějin konkrétního společenství je komunikačně

technologický přístup až příliš zobecňující a při bližším pohledu na jednotlivé společnosti silně zkreslující. Slouží ostatně spíše antropologickému a kulturologickému výkladu role komunikace v životě člověka a pro výklad vývoje masových médií v konkrétním historickém kontextu je v podstatě málo využitelný (to neznamená, že sociální dějiny médií neberou v potaz proměny komunikačních technologií – jen je nepovažují za univerzálně určující faktor vývoje).

Technické možnosti a podmínky mediální produkce tedy nejsou jedinou možností, jak k dějinám masových médií přistupovat, i když technologie mají podstatný vliv na podobu médií. Důležité je studovat také společenské, ekonomické, politické a kulturní okolnosti a důsledky vývoje masových médií, a to mimo jiné pro jejich těsné sepětí se žurnalistikou (tedy žurnalismem, viz výše podkapitulu 1.1.1) jako politickou funkcí médií. Tuto funkci začala média plnit již v raném období své existence, kdy se měšťanstvo snažilo doplnit svou vzrůstající ekonomickou silou výhodnějším postavením politickým. Na vrcholu konfliktu měšťanstva s reprezentanty feudální moci našlo měšťanstvo oporu v konceptu občanských práv – a tedy i svobody projevu – a v představě národní identity (moderního nacionalismu). Tisk spoluvytvářel představu o tom, co to je národ, podporoval komunikaci v národním jazyce a nabízel doklady živé existence národa.

1.2.2.1 Northcliffovská revoluce

Politickou a národně identifikační funkcí význam médií nekončí. Postupem času se média stala v řadě zemí i významným ekonomickým odvětvím. Již v 19. století pokročila jak technologie výroby novin a jejich distribuce, tak společenský vývoj do té míry, že bylo možné vyrábět dosti rychle dostatečně velký počet kopií a současně bylo dost gramotných potenciálních čtenářů, kteří ocenili jednoduché a užitečné nebo atraktivní čtení. Začaly vznikat listy, které byly svými obsahy zaměřené na nově sílící skupiny čtenářů a přinášely osvětové vzdělávací i zábavní sdělení také nižším společenských vrstvám.

Větší počet výtisků jednoho čísla, distribuce pouličním prodejem a výnosy z řádkové inzerce dovolily snížit cenu jednoho výtisku natolik, že se noviny staly dostupnými širším čtenářským skupinám a začaly přinášet zisk. V první třetině 19. století tak můžeme v některých zemích – nejsilněji asi ve Francii a USA – zaznamenat rozvoj tisku vydávaného z komerčních důvodů, tedy pro zisk.

V některých zemích (Anglii, Německu i jinde) se více uplatňují ekonomické aspekty v přístupu k vydávání tisku většinou až ve druhé polovině, respektive v závěru 19. století. Ve Velké Británii je tato komercializace spo-

jována s působením Alfreda Harmswortha (pozdějšího lorda Northcliffa, proto nese tato ekonomizace mediální produkce označení „northcliffovská revoluce“).

Se vznikem politických stran vzniká ve druhé polovině 19. století jako nový typ periodik tisk politických stran. Pro 19. století nelze také opomenout výrazný nárůst časopisů, určených širokým čtenářským skupinám. Současně pokračuje potřeba přísunu informací z co nejširšího (dnes bychom řekli „globálního“) světa. To napomohlo, spolu s mocensko-politickými zájmy, vzniku tiskových agentur od 30. let poloviny 19. století.

Další vlna komercializace médií je spojována s rozvojem kinematografie a později s nástupem rozhlasu a televize a trvá dodnes (a rychle se rozšiřuje i do prostředí internetu). Začala v USA a do Evropy, kde mělo vysílání charakter veřejné služby, v plném rozsahu pronikla až v 70. a 80. letech 20. století, kdy se i zde začaly prosazovat soukromé televizní stanice. Ekonomicky motivovaná mediální produkce (spolu se vším ostatním, co se orientuje na poskytování zábavy a do masových médií se počítá volněji, tedy spotřební, resp. brakové čtivo, „divácký“ film, hudební nahrávky zábavní hudby apod.) dosáhla takových rozměrů, že se postupně stala významnou součástí hospodářství jednotlivých států.

To ale neznamená, že politická funkce masových médií byla během této doby potlačena. Právě naopak – 20. století je v mnohém stoletím propagandy. Snaha o řízené využití médií k dosažení politických a mocenských cílů a ovládnutí veřejného mínění provází všechny válečné konflikty této epochy až do současnosti a je neodmyslitelnou součástí snah o nastolení a upevnění nedemokratických režimů od řízení médií v bývalém Sovětském svazu přes hitlerovské Německo (a goebbelsovskou propagandu) po chilskou vojenskou juntou Augusta Pinocheta. Komplementárně k tomuto trendu se udržuje povědomí o demokratizačním potenciálu masových médií a požadavek svobodných médií doprovází všechny snahy o oslabení totalitních poměrů – objevil se během Pražského jara 1968, stejně jako v listopadu 1989.

1.2.2.2 Náčrt dějin žurnalistiky

Spolu s proměnami masových médií se vyvíjelo i novinářské povolání. V jeho historii můžeme rozlišit ve shodě s publikacemi Heinze Pürera a Jörga Requata následující etapy (jejichž konkrétní podoby je možné najít více v dějinách evropských zemí než v USA):

1. Období prežurnalistické (zhruba do konce středověku, resp. počátku novověku). V tomto období informace rozšiřují především písaři, kro-

nikáři, potulní pěvci a kejklíři či mniši (při komunikaci mezi kláštery) a také vyslanci a úředníci panovníckých dvorů. Na šíření zpráv se podílejí kněží při svých kázáních.

2. Období dopisovatelské žurnalistiky (zhruba období raného novověku, přibližně od počátku 16. do poloviny 18. století). Šířiteli informací jsou nyní tiskaři a poštmistři. Nelze ovšem vynechat ani obchodníky, řemeslníky, bankéře, umělce, vědce či teology a další příslušníky vzdělaných vrstev.
3. Období spisovatelské žurnalistiky (zhruba období od poloviny 18. století až do poloviny 19. století), někdy označované jako období osobností. Je to období, kdy se ještě nejedná o aktuální zpravodajství v dnešním slova smyslu a žurnalisty (spíše publicisty) a vydavateli se často stávají spisovatelé, učenci a vůbec vzdělaní lidé. Noviny a časopisy jsou v poslední třetině 18. a v první třetině 19. století úzce spjaty s politickými událostmi, stejně jako tomu bylo a je i v dobách následujících (vyhlášení nezávislosti USA, Velká francouzská revoluce, napoleonské války atd.).
4. Období redakční žurnalistiky (zhruba od poloviny 19. století do plného rozvinutí vysílacích médií a nástupu elektronického zpracování textu v 70. letech 20. století). Kolem poloviny 19. století dochází k dělbě novinářské práce podle zaměření nově se utvářejících rubrik, důležitou roli sehrává také rozvoj agenturního zpravodajství. S potřebou zpracovávat větší rozsah informací dochází postupně ke změně v organizaci práce, například k oddělení role vydavatele od šéfredaktora, začíná se vyčleňovat distribuce a inzerce jako samostatné hlavní pracovní činnosti spojené s redakcí. V žurnalistické činnosti dochází v tomto období k většímu důrazu na důkladné rešeršování a ověřování informací, na redigování a zpracovávání novinářských textů. Utvářejí se specifické přístupy pro práci rozhlasové a televizní žurnalistiky.
5. Období redakčně-technické žurnalistiky (od 70. let 20. století do poloviny 90. let 20. století). Zhruba v polovině 70. let se masivně rozšiřuje elektronické zpracovávání textů, na síle nabírá televizní žurnalistika a výkon novinářského povolání je stále více závislý na zvládnutí nej-různějších technologií.
6. Období internetové a on-line žurnalistiky (od poloviny 90. let 20. století do současnosti). Nástup počítačových sítí s sebou přinesl další změny

v organizaci práce a nové zaměstnání novináře pracujícího pro internetová média. Síť ale umožnila také větší možnost amatérského vstupu do veřejného komunikačního prostoru, a tedy poměrně zřetelnou deprofesionalizaci žurnalistiky. Tento trend je tak výrazný, že vedle on-line žurnalistiky jako další etapy profesní žurnalistiky lze alespoň v některých případech mluvit i o rozvoji občanské žurnalistiky – často identifikované s lokálními problémy, které autory znepokojují (tzv. hyperlokální žurnalistika), nebo s obecnějšími problémy ekologickými, politickými, kulturními apod.

1.3 Periodizace dějin českých médií

Ne ve všech zemích a společnostech měl vývoj masových médií a žurnalistiky takový průběh, jaký jsme naznačili v předcházejících odstavcích. Například českou společnost mýjely vlny komercializace médií vedoucí k prudkému rozvoji odlehčeného (zábavního či senzačního) periodického čtiva a komerčních vysílacích médií v podstatě až do začátku 90. let 20. století. Díky specifickým podmínkám složitého ustavování národní identity rozvíjel se v českém prostředí 19. století tisk především jako prostředek osvěty a národního a politického sebeuvědomování a povznášení, a tedy jako jedno z měřítek „kulturní vyspělosti“ českého živlu (ve srovnání se živlem německým). Ve druhé polovině 19. století, v době štěpení veřejnosti do jednotlivých politických směrů a stran, ale i zájmových společností a sdružení, se pak rozvíjel především tisk politický a vedle toho existovala řada časopiseckých titulů spolkových, osvětových, kulturních, dělnických apod. Ve druhé polovině 20. let 20. století, v podmínkách samostatného Československa, pronikly i do české mediální produkce některé prvky komercializace (hlavně v hudební a filmové produkci), ale tisk a po zahájení vysílání i rozhlas si v podstatě zachovaly kulturně osvětový a národně reprezentativní charakter. I když bulvární listy (jakož i společenské časopisy a odlehčené deníkové přílohy) existovaly, nerozvinuly se v takové míře, jakou bylo možné sledovat v jiných zemích. Především po druhé světové válce, kdy se Československo stalo součástí tzv. východního bloku, se chápala masová média jako nástroj propagandy, ideologického boje a systematické výchovy – proto se i v tomto období komercializace médií neuplatnila. Jinak se ale média vyvíjela v kontaktu s evropským vývojem (stačí připomenout zahájení televizního vysílání v roce 1953, obnovené

vydávání večerníků v polovině 50. let či politický význam médií v letech 1968–1969). Teprve po roce 1989 se mohl trend k ekonomizaci médií plně rozvinout a zatlačit do pozadí ostatní funkce masové komunikace – což vedlo v krátké době ke vzniku zábavně orientovaných hudebních rozhlasových stanic, komerčních televizí, bulvárních deníků a časopisů a k celkovému podřízení mediální produkce logice trhu.

Vzhledem k tomu, že se pokoušíme o výklad vývoje (jakkoliv stručný) českých médií (ve smyslu jazykovém a/nebo teritoriálním), naskýtá se otázka, jak tento výklad uspořádat, čili, jaké najít periodizační kritérium, respektive jaká si zvolit periodizační kritéria. Ve strukturování výkladu vývoje do period jsme se v zásadě snažili držet výrazných etap ve společenském a politickém vývoji české společnosti (jakkoliv předěly mezi etapami často nejsou zásadními předěly ve vývoji struktury, produkce či technologie masových médií). Na tomto základě rozlišujeme tyto etapy vývoje:

1. Období počátku rozvoje tištěných médií v českém prostředí (od poloviny 15. století do 80. let 18. století).
2. Tisk v epoše sebeuvědomování národních společností v procesu modernizace (od 90. let 18. století do 40. let 19. století).
3. Vznik a rozvoj politického tisku související s proměnami veřejného života (od 50. do 90. let 19. století).
4. Rozvoj tisku politických stran (od 90. let 19. století do vzniku Československa v roce 1918).
5. Vývoj médií v meziválečném Československu (od roku 1918 do roku 1938).
6. Média v období druhé republiky a během Protektorátu Čechy a Morava (od roku 1938 do roku 1945), a to legálně působící i ilegální, popřípadě působící ze zahraničí.
7. Média jako nástroj společenské obnovy země po druhé světové válce (od roku 1945 do roku 1948).
8. Média ve službách budování socialismu v období první fáze studené války (od roku 1948 do druhé poloviny 50. let 20. století).
9. Liberalizace médií a veřejného života (od sklonku 50. let 20. století do roku 1969).
10. Média jako výraz i nástroj normalizace (70. a 80. léta 20. století).
11. Vývoj médií po roce 1989 (poslední dekáda 20. století a první dekáda 21. století).

Podle těchto etap je následující výklad rozdělen do kapitol 2–12 (jak je naznačeno i v úvodu).

Počátky rozvoje tištěných médií

Od poloviny 15. století do 80. let
18. století

2.

2.1 Evropa od Gutenbergova vynálezu k Velké francouzské revoluci

Období více než tří století, které má za úkol postihnout tato kapitola, je příliš dlouhé a vnitřně členité, než aby bylo možné ho stručně charakterizovat v čistě chronologickém sledu vybraných, reprezentativních událostí a dějů. Omezíme se proto pouze na zobecněné připomenutí nejzásadnějších společenských, ekonomických, politických a kulturních změn, které se v tomto období odehrály v některých evropských zemích, případně v jejich koloniích, a stranou ponecháme vývoj celých regionů, jakkoliv byl pro další formování světa významný (od zániku jihoamerické incké civilizace přes expanzivní politiku čínských dynastií Ming a Čching po modernizaci Ruska a jeho otevírání západní civilizaci ve druhé polovině 17. století, resp. za vlády Petra I.).

Během 15. století se začala v řadě tehdejších evropských zemí chystat zásadní společenská změna, která se někdy označuje jako „modernizace“ či „modernizační proces“. Podstatou této změny je pozvolný přechod od „tradiční“ (feudální) k „moderní“ (kapitalistické) společnosti. Tento proces probíhal v jednotlivých zemích a regionech v závislosti na konkrétních podmínkách různým způsobem a s rozdílnou intenzitou. Jedním z jeho vývojových stupňů byla zpravidla tzv. stavovská společnost, tedy uspořádání, v němž podíl na politickém rozhodování získaly (např. účastí v zemském sněmu) jednotlivé „stavy“, tedy především vyšší a nižší šlechta, církev, postupem doby také měšťanstvo, zejména královských měst, popřípadě někde i svobodní zemědělci či řemeslníci.

Přes velké rozdíly v průběhu měla modernizace některé společné rysy. Mezi ty nejvýznamnější patří změny:

- ▶ ve způsobu zajišťování obživy či udržování a zmnožování majetku,
- ▶ ve struktuře společnosti a organizaci moci a politického rozhodování,
- ▶ v celkovém pojetí života a přístupu k němu, jak se projevoval v umění, ve filozofii i v náboženství.

Ve středověké Evropě bylo základem uspořádání života na venkově vlastnictví půdy a s ním svázané (dědické) šlechtické a církevní majetky – především podle vztahu k půdě se společnost rozvrstvovala na majetné a nemajetné (a ti byli často k půdě vázáni dědičně poddanstvím, resp. nevolnictvím, popřípadě jako svobodní rolníci pronájmy). Obchodování a výroba pro směnu nebyly ve srovnáním s pozemkovými državami zdaleka tak důležité, i když ve středověkých městech a na panovnických dvorech se obchod čile rozvíjel a postupně, byť nenápadně sílila vrstva měšťanů, jejichž majetek se realizoval v hromadění financí, v půjčkách, nemovitostech a dílnách, ale který zejména ve starších obdobích ukládali v duchu tradic do zakupování půdy a vesnic. Modernizace tuto sociální vrstvu posílila, neboť znamenala zřetelné posílení významu obchodování a s tím související nárůst výroby a vývozu a dovozu zboží (tedy produktů pro směnu). Začala ostatně posilovat i identitu venkovských obyvatel, kteří se začali hlásit o svá práva. Ve 20. letech 16. století tak došlo k řadě povstání poddaných, kteří žádali rovnocennější postavení ve stavovské společnosti, například v tzv. německé selské válce.

Rozvoj výroby zboží vedl k postupnému ustavení takové organizace manuální práce, která zvyšovala produktivitu – práce na výrobku se soustřeďovala do velkých dílen (tzv. manufaktur) a začala se rozkládat na jednotlivé úkony (první manufaktury s takovou dělbou práce vznikly v italské Florencii a na území dnešní Belgie, ve Flandrech, již ve 14. století, velká poptávka po suknu vedla v 16. století k zakládání soukenických manufaktur také v Anglii). V 18. století začaly být manufaktury nahrazovány továrnami v první vlně systematického využívání strojů a experimentování s párou jako energií na jejich pohánění (proto se o této době také někdy mluví jako o „první průmyslové revoluci“). Stále efektivnější výroba a směna zboží způsobily, že finance a je reprezentující investice (manufaktury, dílny, lodě apod.) začaly jako forma bohatství nadmíru úspěšně konkurovat vlastnictví půdy a umožňovaly efektivně kumulovat kapitál. To dovolilo majetným obyvatelům měst dále zvětšovat majetek a výnosy z prodeje zboží obracet do dalšího rozšiřování výroby či jiných investic. A nejen to – inspirovalo to řadu dědičných vlastníků půdy k tomu, aby se sami snažili majetkově prosadit ve výrobě, popřípadě měnili způsob využívání zemědělské půdy tak, aby jim přinášel větší výnosy (to byl např.

v Anglii v 16. století tzv. proces ohrazování spočívající v tom, že majitelé půdy vyháněli ze svých pozemků rolníky, kteří tam jako nájemci půdy pěstovali obilí, a ve snaze využít poptávky po vlně měnili pole na pastviny).

Nárůst obchodování s sebou nesl vedle rozvoje manufaktur také hledání nových zdrojů surovin a nových odbytišť. Díky tomu je období 15. a 16. století také epochou zámořských cest a objevů, neboť kupci a panovníci hledali možnosti přímého obchodování s Indií a zeměmi východní Asie. Patrně nejznámější je výprava Kryštofa Kolumba, který ve snaze najít západní cestu do Indie objevil v roce 1492 pro tehdejší Evropu americký kontinent. Španělští a portugalské, ale také angličtí, francouzští a později i nizozemští mořeplavci postupem času prozkoumali pobřeží jednotlivých kontinentů (Portugalci především Afriku a se Španěly Jižní Ameriku, Francouzi a Angličané Severní Ameriku). Objevitelské cesty představovaly sice hlavně obchodní přínos, ale byly často motivovány i misijně – jako způsob šíření křesťanství. Pro řadu domorodých civilizací znamenali kolonizátoři zkázu (např. v první třetině 16. století na území dnešního Mexika zničili Aztéky a jejich civilizaci). Mořské cesty a průzkum nových území vedl nejen k vytvoření nových trhů, ale především k ovládnutí významných surovinových zásob v zemích, na které si objevitelské země dělaly nárok jako na své kolonie. Koloniálními velmocemi 15.–18. století se staly především Portugalsko a Španělsko, ovládající oblasti Jižní Ameriky.

2.1.1 Vznik moderních společností

Modernizační proces s sebou přinesl také řadu společenských změn, především postupnou změnu ve struktuře společnosti a v rozložení moci. V souvislosti s rozvojem zbožní výroby rostl význam majetného městského obyvatelstva, tedy měšťanstva, které se v dalším vývoji postupně zformovalo do buržoazie jako konstitutivní společenské vrstvy kapitalismu. Měšťanstvo zřetelně nabíralo na ekonomickém a společenském významu, ale nedařilo se mu dostatečně se podílet na politickém rozhodování – největší díl politické moci zůstával v rukou šlechty a panovníka jako dědičná država. Nepoměr mezi společenským, respektive ekonomickým, významem měšťanstva a jeho politickou druhořadostí vedl k nárůstu napětí, které žádalo řešení a vyústilo v sérii tzv. buržoazních revolucí. V nich nastupující buržoazie prosazovala nárok na rozhodující podíl na politické moci. První skutečně významné buržoazní revoluce se odehrály v 16. století v Nizozemsku a v 17. století v Anglii, klíčovou revolucí byla Velká francouzská revoluce na sklonku 18. století a zprostředkovaně válka za nezávislost v britských koloniích v Severní Americe, která vedla

v roce 1776 k vyhlášení nezávislosti a vzniku USA. Vzhledem k tomu, že motivací revolučních vystoupení byla snaha omezit význam dědičných privilegií a hegemonního postavení církve, byly tyto revoluce spojeny s formulováním požadavků na uznání rovnosti lidí, práva na možnost svobodně projevat názor, práva na volbu konfese apod. – a staly se tak základem pro rozvoj konceptu nezadatelných práv člověka. V praxi šlo o zapojení neurozených „stavů“ (především měšťanstva) do politického rozhodování, a to nejčastěji požadavky:

- ▶ na ustavení politické instituce, v níž by neprivilegovaní mohli být zastoupeni (vznik parlamentu), nebo rozšíření již existující instituce tohoto typu, která ale doposud především zajišťovala moc šlechtě v konfrontaci s panovníkem (tak tomu bylo v Anglii),
- ▶ na přijetí základního zákona (ústavy), který by emancipované postavení neprivilegovaných garantoval.

Ne všude ale nabral modernizační proces směr k buržoazním revolucím, v některých zemích na sebe vzal podobu osvětského absolutismu. Například v Prusku se modernizace odehrávala z vůle svrchovaného panovníka (Fridricha II. Velikého), který prováděl reformy, jež ve svém důsledku znamenaly posun od tradiční k moderní společnosti (např. zvýšením právních jistot jednotlivce, ale také byrokratizací a centralizací státu).

Na modernizačním procesu neztrácela toliko šlechta. Se společenskými změnami souviselo postupné oslabování – do konce 14. století vysoce centralizované, jednotné a velmi výkonné – politické a ekonomické moci katolické církve. Do druhé poloviny 15. století vstupovala Evropa jako značně nestabilní region. Předcházející dobu poznamenalo několik vleklých válek, především tzv. stoletá válka mezi Anglií a Francií a válečné střety spojené s husitským hnutím v Čechách. Církví zmítaly vnitřní rozpory, které začaly již v poslední třetině 14. století morálním úpadkem vedoucím až k rozkolu (papežské schizma, volba dvou, později tří papežů) odstraněnému až kostnickým koncilem v roce 1417. Centralizovaná moc církve začala být postupně vnímána jako překážka dalšího rozvoje. Objevily se proto snahy oslabit moc papeže přenesením jeho role na panovníka (francouzský král Karel VII. vyhlásil roku 1438 tzv. pragmatickou sankci, kterou postavil do čela francouzské církve panovníka, a o necelých sto let později, v roce 1534, se král Jindřich VIII. nechal prohlásit hlavou anglikánské církve). V 16. století také zřetelně zesílil ideový odpor proti moci církve (první signály představovaly již husitské války) a nastala „reformace“, doba nástupu samostatných konfesí a postupného oslabování konfesijního monopolu katolické církve v západní Evropě.

Reformace a nástup nekatolických (protestantských) křesťanských věrouk se silně projevy v Německu (zosobněny v postavě Martina Luthera), ve Švýcarsku (Jan Kalvín), v Nizozemsku, skandinávských zemích atd. Nástup protestantismu byl součástí modernizačního procesu a byl často spojován s požadavky na demontáž tradičního uspořádání společnosti (zrušení nevolnictví, tedy násilného připoutání k půdě, zrušení stavovských rozdílu daných dědickým právem apod.). Reagovat na nástup a rozvoj nových konfesí musela i katolická církev, která v roce 1545 svolala tzv. Tridentský koncil, na němž se otázky vztahu katolictví a protestantství řešily a který směřoval k obrodě křesťanství v předreformní podobě.

Napětí mezi katolicismem a protestantismem mělo namnoze podobu vyhrocených střetů, v nichž se katolicismus snažil uhájít svou dominanci (takové bylo např. pronásledování hugenotů ve Francii), a donutilo řadu stoupenců protestantismu k emigraci do tolerantnějších zemí. Obdobím intenzivních náboženských střetů byla tzv. třicetiletá válka (1618–1648), která začala v Čechách povstáním proti katolické habsburské vládě a postupně se změnila v mocenskopolitický boj o ovládnutí Evropy, respektive o omezení moci římského císaře. Válka, ukončená roku 1648 tzv. vestfálským mírem, oslabil sice trochu možnosti císařského absolutismu, do jisté míry emancipovala protestantství a otevřela prostor pro vznik moderních evropských států. Přesto pro řadu zemí znamenala na dalších více než sto let (od poloviny 17. do druhé poloviny 18. století) návrat absolutismu, tedy svrchované moci panovníka. Konsolidace moci státu a návrat absolutistického panovníka svým způsobem zesílily společenské napětí a například ve Francii přispěly k intenzitě a rozhodnosti revolučního vzepětí.

Současně s rozvojem manufakturní výroby přibývalo lidí, kteří se do výroby zboží zapojovali – většinou to byli lidé přicházející z venkova, kteří z nejrůznějších důvodů opouštěli půdu. To vedlo k rozvoji měst (urbanizaci) a k nárůstu námezdní pracovní síly jako početné společenské vrstvy, jež pak během buržoazních revolucí po boku buržoazie vstupovala do konfliktu s privilegovanými vrstvami a ztotožňovala se s měšťanskými revolučními požadavky rovnosti a svobody. Změny ve struktuře společnosti měly některé další důsledky, například potřebu dát stále většímu počtu obyvatel alespoň elementární vzdělání (alfabetizace) či zvyšování významu administrativního řízení státu (byrokratizace).

2.1.2 Od renesance k osvícenství

Společenské změny byly provázeny též zásadními posuny v myšlení lidí a ve způsobu jejich života. Od 14. století se v uměleckém projevu

řady evropských zemí postupně prosazuje přístup, který – v protikladu k dosavadnímu pojetí – klade důraz na pozemský život a jeho jedinečnost, na tělesnou krásu a smyslnost, na svobodu člověka. Pro tento zvrát v uvažování, spojený také se znovuoobjevením estetických a myšlenkových kvalit antiky, se vžilo označení renesance (znovuzrození). Počátky renesance lze hledat ve 13. století v bohatých přímořských městech severní Itálie, především ve Florencii, záhy se ale renesance rozšířila do dalších zemí (s renesančním viděním světa rezonovaly více společnosti, kde neprobíhala příliš bouřlivě konfesijní reformace). Renesance se výrazně projevila v architektuře a výtvarném umění (Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti). S renesancí je spojeno zesvětštění poezie (Giovanni Boccaccio v Itálii, François Villon ve Francii, Geoffrey Chaucer v Anglii atd.), rozvoj dramatu a divadla vůbec (William Shakespeare v Anglii, commedia dell'arte a Carlo Goldoni v Itálii, Molière ve Francii), ale také rozvoj věd, a hlavně pojetí člověka jako všestranné („renesanční“) osobnosti orientované na plné prožití pozemského života a seberealizaci.

Jistým estetickým popřením renesance se stalo baroko, které jako umělecký sloh ovládalo architekturu, sochařství (Lorenzo Bernini), malířství (Paul Rubens, Rembrandt van Rijn), hudbu (Antonio Vivaldi, Johann Sebastian Bach) a literaturu (Calderón de la Barca) od poloviny 16. století nejméně po celé století následující a zasahovalo až do 18. století (za symbolický konec baroka se někdy považuje rok 1750, kdy zemřel Bach). Baroko, povzbuzené silnou pozicí katolické církve na tridentském koncilu a návratem absolutistických panovníků po skončení třicetileté války, představovalo svým způsobem návrat ke středověkému (předrenesančnímu) pojetí křesťanství a stalo se zvláště ve výtvarném umění a architektuře uměleckým výrazem protireformace a namnoze nástrojem propagandistického působení církve. Po formální stránce byla pro baroko zvláště v architektuře a výtvarném umění příznačná zdobnost a iluzivnost.

Již za vlády „krále Slunce“ Ludvíka XIV., v polovině 17. století, se ve Francii začal formovat klasicismus jako umělecký styl, který navazuje na renesanční znovuoobjevení antiky a od baroka se do značené míry snaží odlišit. Klasicismus kladl důraz na formu a dodržování přísných formálních pravidel (v dramatu obnovil antický požadavek jednoty děje, místa a času) a rozvoj abstraktního a zobecňujícího myšlení a racionalismus vůbec. V architektuře a výtvarném projevu vůbec je charakteristickým rysem klasicismu symetrie, v hudbě nekomplikovaná melodie.

V renesanční atmosféře se (také v návaznosti na antické myšlení) začal formovat humanismus jako nový pohled na člověka. V tradici humanismu je člověk vnímán individualizovaně – jako jedinečná lidská bytost s auto-

nomním vnitřním životem. Emancipace jedince byla zásadním průlomem do postavení církve, neboť nově definovala zbožnost jako soukromou záležitost člověka (sekularizace státu a nárůst „soukromé zbožnosti“ jsou významnými rysy modernizačního procesu). Současně humanismus otevřel zájem o národní jazyky a v řadě evropských států přispěl k posilování postupně se probouzející národní identity. U zrodu humanismu stála řada myslitelů 16. a 17. století (např. Erasmus Rotterdamský či Thomas More, později Jan Amos Komenský, René Descartes, Benedict Spinoza či John Locke) a na ně navázali v 18. století další filozofové (Denis Diderot, Jean-Jacques Rousseau, Voltaire či Immanuel Kant) a vědci (Johann Gottfried Herder). Ti jsou již spojováni s osvícenstvím jako životním postojem a filozofickým směrem 18. století. Osvícenství, silně ovlivněné rozvojem vědy v 17. století (rozpoznávání přírodních zákonů, práce Galilea Galileie či Isaaca Newtona atd.), opřelo vývoj evropského myšlení o individualitu (zde byla přímá návaznost na humanistickou tradici) a o přesvědčení o síle logické racionality, zásadním významu vzdělání a neomezenosti lidského poznání. Z těchto východisek pak vycházely osvícenské koncepce racionálně uspořádané společnosti, v níž klíčovou roli hraje právo a argument, nikoliv víra a podřízení se náboženskému dogmatu (osvícenské ideje výrazně ovlivnily zejména Velkou francouzskou revoluci a postuláty, na nichž bylo postaveno osamostatnění anglických kolonií v Severní Americe). Volnomyšlenkářství, agnosticismus až ateismus a zájem o vědecké poznání (zvláště přírodní vědy) jsou příznačnými rysy osvícenství.

Zvyšující se výroba pro směnu a rozvoj obchodu vedly k nutnosti získávat více kontaktů mezi městy a okolním světem a více informací o cenách surovin apod., a tedy k hledání nových způsobů komunikace, které by potřebné informace předávaly. Obchodníci potřebovali vědět, jaká situace panuje na sousedních i cizích trzích. V první polovině 16. století informace získala charakter zboží a vytváření psaných novin se stalo službou za úplatu. Zdrojem informací byli také lidé, kteří z nějakého důvodu více cestovali než ostatní a na svých cestách se dělili s místním obyvatelstvem o své zážitky – kočovní umělci (např. zpěváci či kejklíři), studenti putující za svými mistry od jednoho univerzitního města ke druhému či vojenští vysloužilci.

2.1.3 Počáteční rozvoj tisku od poloviny 15. století

Potřeba získávat informace nebyla nová a rozvíjela se v tradičních, středověkých podmínkách, a to zvláště v šlechtických a církevních kruzích, ale také mezi bohatými měšťany. Prvotní informování probíhalo formou

dopisů, které doručovali poslové. Pokud měl být zachován soukromý charakter korespondence, tak se postupně ustálilo, že informace určené pro širší okruh čtenářů byly umisťovány na konec dopisu nebo do samostatné přílohy, která pak mezi čtenáři mohla putovat nezávisle na dopisu. Forma komunikace se stávala organizovanou a formalizovanou, když si jednotlivá, hlavně velká města a obchodní střediska vyměňovala mezi sebou informace o obchodních a politických poměrech. Městské rady organizovaly zvláštní poselskou službu. Paralelně k již tištěným médiím (letáky, pamflety, neperiodické další tisky) existovaly i tzv. psané noviny. Asi nejznámější z nich byly *Fuggerovské noviny*, vydávané ve druhé polovině 16. století rodinou Fuggerových a obsahující sdělení, která bychom dnes asi označili za politické a ekonomické zpravodajství. Psané noviny obsahovaly zprávy, které si mezi sebou posílali obchodníci, bankéři, městské rady, ale i feudálové, církevní hodnostáři, vědci a umělci.

I když psané noviny existovaly ještě v polovině 16. století a byly i nadále šířeny, psaná korespondence neztrácela na informační důležitosti (v řadě oblastí lidské činnosti byla nenahraditelná, např. v diplomacii) a lidí putujících světem časem spíš přibývalo. Zásadní význam pro modernizační proces měl vynález knihtiskařského zařízení s vyměnitelnými literami, které kolem roku 1455 sestrojil zlatník Johanes Gutenberg z německého města Mohuče (Mainz) na Rýně. Gutenbergův knihtiskařský lis nebývalým způsobem rozšířil možnosti reprodukce textu a šíření psaného slova. Knih tisk postupem času zpřístupnil kulturní statky daleko většímu okruhu lidí než doposud. Rozvoj tiskárenství a nárůst tiskárenských kapacit vedly k tomu, že vedle knih se začaly tisknout i nejrůznější další produkty (kalendáře, karty, úřední oznámení, odpustky) a po roce 1500 také jednorázové tisky líčící nezvyklé a zajímavé události (válečná tažení a bitvy, přírodní katastrofy, popravy, zámořské objevy apod.). Jelikož se tyto příležitostné tisky nejhojněji vyskytovaly v německy mluvících zemích, označují se nejčastěji *newe zeytung* či *newe zeitung*. *Newe zeytung* (někdy též *avisa* nebo *messrelation*) představují nejstarší tištěné předchůdce pozdějších novin a ve své době (vlastně po celé 16. století) byly velmi populární a obchodně úspěšné. V pomalu se modernizující společnosti saturovaly zřejmě tyto „*Hrozná zpráva o ...*“ zvyšující se zájem o veřejné dění a vzhledem k půjčování a opakovanému kolektivnímu předčítání mohly mít i dost značný dosah a rozšiřovat obzory i většinově negramotné populaci.

78

Blutige Sanffemuee
Der Caluinischen Predicanten.
Warhafft Relation auß Bünden
vom 8. Junii/ Anno 1621.

Was massen der Edel
vnd Gestreng Herz Pompeius von
Planta von dreihen Predicanten vnd andern Calui-
nischen Mördersbrüdern in Engadein in seinem Schloß
vnfürsehens vberfallen/ vnchristlicher weis zu Tode
geschlagen/ vnd jämmerlich zerflaischt worden.

Sampt
Deß veriaten Pfaltzgraffen jäm-
merlichen Klag/ Spiegel deß Ehrgeitzs vnd
Göttlicher Gerechtigkeit.

M D C X X I.

Ukázka prvních zpravodajských tisků *Relation* z roku 1621

2.1.4 Počátky periodického tisku

Od počátku 17. století přibýlo snah sledovat vyvíjející se události průběžně a vracet se k nim, čímž byl učiněn významný krok k ustavení jednoho z klíčových rysů masových médií – k jejich periodickému (pravidelně opakujícímu) vycházení. Periodicky vycházející tisky se začaly objevovat již v první dekádě 17. století a na jejím sklonku vznikly první relativně pravidelně vycházející noviny s vlastním názvem. Zpravidla se klade počátek periodického tisku do roku 1605, kdy Johann Carolus začal v říjnu vydávat ve Strassburgu v týdenní periodicitě list nazvaný *Relation*. Jako další bývá uváděn list *Aviso*, spojovaný s Juliem Adolfem von Söhne, který zahájil vydávání listu v roce 1609 ve Wolfenbüttelu. O prvenství se hlásí také antverpský list *Nieuwe Tydinghen*, který nepravidelně vycházel sice již od roku 1605, ale na pravidelné vycházení přešel až 1618. Mezi lety 1610 a 1620 začaly skutečně periodické noviny (nejčastěji týdeníky, po vzoru psaných novin) vycházet v řadě měst, zpravodajských centrech na hlavních poštovních trasách. S rozvojem obchodování rostla potřeba aktuálních, včasných a spolehlivě docházejících informací politické a ekonomické povahy, což vedlo v 17. století jednak k rozvoji poštovních služeb, jednak ke zkracování periodicity na tři až čtyři vydání týdně (tzv. *corantos* či *diurnal*). Z pravidelného vydávání novin se stávala živnost a vydavatelé jednotlivých titulů často pocházeli nejen z řad tiskařů, ale také poštovníků.

Nárůst počtu titulů a jejich sílící společenský význam vedl také k rozvoji cenzury a institucí, které produkci novin regulovaly, a to církevních i panovnických. Cenzura většinou vycházela ze zkušeností, které stát a církve získaly z kontroly knižní produkce. Papežské cenzurní výnosy se v druhé polovině 16. století týkaly již nepravidelných *newe zeytungen*. Anglickému soudnímu dvoru nazývanému *Hvězdná komora* (ustaven 1487) byl za královny Alžběty svěřen dozor nad tiskem a rozvoj tiskařství byl omezen zvláštním zákonem z roku 1632. Vzhledem k tomu, že rozvoj tisku byl podnikatelsky i politicky v zájmu sílícího měšťanstva, zatímco o omezení tisku usilovali stávající držitelé moci, tedy panovník a církev, stalo se z tiskové svobody a ze zrušení cenzury téma protimonarchistických vystoupení a součást modernizačního procesu (jak dokládá např. spis *Areopagitica* vydaný v Anglii v roce 1644 Johnem Miltonem).

Během 18. století se pak spolu s rozvojem měšťanské společnosti začala zvyšovat vzdělanost, vznikaly kavárny a čítárny, kde se formovala první moderní veřejnost jako prostor pro střetávání politických názorů i řešení problémů a otázek společného zájmu. Na formování veřejnosti se významně podílely právě noviny, a to nejen tím, že přinášely informace

o významných dějích v různých částech světa (a tím vlastně zvyšovaly vzdělanost), ale také se stávaly platformou pro polemiky, politické střety a tříbení názorů a argumentace. Na stránkách novin se stále častěji objevovaly cenové přehledy, rady či informace o vynálezech a nových výrobcích. Již na počátku 18. století se objevují noviny s denní periodicitou (např. prvním anglickým deníkem byl od roku 1702 *The Daily Courant*, již předtím, od roku 1650, vycházel v německém Lipsku list *Einkommende Zeitung*). V anglických koloniích na americkém kontinentu byly první noviny vydány až v roce 1690: stalo se tak v Bostonu díky anglickému tiskaři Benjaminu Harrisovi, který začal vydávat list *Public Occurrences, Both Foreign and Domestic*. Kvůli cenzuře však vyšlo jen jedno číslo. Skutečně systematictější rozvoj tisku zde začal až ve druhé dekádě 18. století.

Vedle toho začaly vycházet také časopisy, tedy periodika, která čtenářům nabízela rozptýlení a možnost nacházet nové oblasti zájmu (umění, literaturu atd.). Důležité v rozvoji časopisů byly vědecké časopisy, jež byly prvními představiteli této kategorie tisků. Jako první vydavatel časopisu bývá označován Denis de Sallo, který zahájil v lednu 1665 v Paříži vydávání vědeckého periodika *Journal des Sçavans*. Časopis publikoval knižní recenze, obsahy děl a výňatky ze všech vědních oblastí. Časopis po svém založení vycházel týdně v rozsahu osmi až šestnácti stránek. V Anglii se spisovatel Daniel Defoe, autor románu o Robinsonu Crusoe, stal v roce 1704 vydavatelem časopisu *The Review*, zatímco Jonathan Swift, autor *Gulliverových cest*, vydával od roku 1710 časopis *The Examiner*. Vydavatel Richard Steele dosáhl v Anglii mimořádného úspěchu časopisem *The Tatler* (1709), který byl psán zábavným a odlehčeným stylem. Konkuroval mu list *The Spectator* (1711) vydávaný Josephem Addisonem.

V druhé polovině 18. století již byla struktura i denního tisku plně rozvinuta, v řadě evropských zemí a měst vycházelo více titulů denního tisku (v roce 1785 byly založeny londýnské *The Times*) i časopisů, tisk měl nejen informační, ale také politickou a zábavní funkci.

2.2 České země od Jiřího z Poděbrad po josefínské reformy

České země vstupovaly do druhé poloviny 15. století po bouřlivých letech husitských válek (1419–1434) a ve stavu značné politické nestability, dané jednak tím, že zemi chyběl silný panovník, jednak po husitských válkách

přetrvávalo napětí mezi stoupenci kališníků a katolicismem a místy až sektářsky laděnými různými názorovými proudy uvnitř protestantské části společnosti (Jednota bratrská). Situace se poněkud stabilizovala teprve v roce 1458, kdy byl českým králem zvolen husitský šlechtic Jiří z Poděbrad, a dále se zklidňovala po jeho smrti v roce 1471 tím, že byl na trůn na základě předchozích smluv a výhodné sňatkové politiky instalován Vladislav Jagellonský, představitel významného polského katolického rodu. Za vlády tohoto rodu (1471–1526) se česká společnost do značné míry modernizovala a ze středověkého státu izolovaného prudkými náboženskými spory se změnila v modernější, raně novověkou společnost založenou na stavovském principu. V ní měla významné ekonomické, politické i kulturní postavení šlechta (rod Rožmberků, Pernštejnové, Žerotínové ad.). Nejvíce napětí v tomto období přinášel jednak pokračující konflikt mezi protestantskou a katolickou částí šlechty na pozadí konfliktu o uznání krále Vladislava a podpory Matyáše Korvína, jednak spor o podíl na moci mezi šlechtou a měšťanstvem, především z královských měst, který často přerůstal v otevřené střety. Selské bouře (zvláště ve 20. letech 16. století), nepochybně inspirované probíhající německou selskou válkou, byly projevem nespokojenosti s vlastním postavením ve společnosti. Napětí mezi šlechtou a měšťany zklidnila až svatováclavská smlouva z roku 1517 řešící soudní, politické a ekonomické spory mezi šlechtou a městy Českého království.

Výrazný zlom nastal v roce 1526, kdy v bitvě u Moháče zahynul král Ludvík Jagellonský. Nárok na české země se úspěšně podařilo uplatnit habsburskému rodu a Ferdinand I. Habsburský dokázal vybudovat ve střední Evropě soustátí spojující tehdejší Uhry, Rakousko a země Koruny české. Habsburkové začali na ovládaném území budovat stát s poměrně vysokou mírou centralizace politické moci, s byrokratizovanou státní správou a směřující k náboženské unifikaci. Snažili se dosáhnout co nejvyšší míry rekatolizace všemi dostupnými prostředky, včetně pronásledování, fyzického násilí a vyhánění nekatolíků. Snaha o rekatolizaci vyvolala v jinak spíše evangelické společnosti odpor, který svým způsobem vyvrcholil povstáním české protestantské šlechty v roce 1618, jež lze považovat za počátek třicetileté války (viz 2.1). Český stát byl sice od zvolení Ferdinanda I. českým králem součástí habsburské monarchie, ale české země zůstaly stavovskou monarchií, v níž moc měly vedle panovníka také stavy. Habsburkové se snažili vládu centralizovat a omezit pravomoc stavů. Dlouhodobé napětí vyvrcholilo právě českým stavovským povstáním, které pro stavy skončilo porážkou v bitvě na Bílé hoře u Prahy 8. listopadu 1620. Celkem 27 vůdců stavovského protihabsburského odboje

bylo 21. června 1621 popraveno na pražském Staroměstském náměstí. Statky účastníků povstání byly zkonfiskovány a rozprodány či rozdány jako odměna šlechtě věrné Habsburkům a katolické církvi. Již v roce 1621 první protireformační dekret vypověděl nekatolické duchovní z českých královských měst. O tři roky později museli nekatoličtí duchovní opustit Čechy i Moravu. Nová ústava – *Obnovené zřízení zemské* – potvrdila vítězství Habsburků nad českými stavy. Habsburkové získali dědičně český trůn a česká dvorská kancelář ve Vídni posílila moc. Panovník jmenoval všechny zemské úředníky, kteří se zodpovídali ze své činnosti pouze jemu. Sněmy (český, moravský a slezský) mohly rozhodovat jen o požadavcích panovníka. Katolictví se stalo jediným povoleným náboženstvím, což vedlo k velké emigraci nekatolíků z řad šlechty, měšťanstva i humanisticky orientované protestantské inteligence.

Odlišná situace byla pouze ve Slezsku, kde na základě tzv. Saského akordu (1621) mohla nekatolická náboženství přežívat alespoň v těch slezských knížectvích, která nedrželi Habsburkové jako přímá léna. Na počátku 18. století probíhala švédsko-saská válka. Vojska obou stran konfliktu se pohybovala na území Slezska. Švédský král Karel XII. donutil rakouského císaře Josefa I., aby v roce 1707 bylo ve Slezsku protestantům vráceno 129 kostelů a povoleno zřídit šest nových. Na Těšínsku byla nekatolická vyznání tolerována celé 18. století.

Čeština jako úřední jazyk byla postupně vytlačována, až se v 18. století výhradním úředním jazykem stala němčina.

České země se také v době třicetileté války (1618–1648) dostaly do velkých hospodářských problémů. V důsledku hladu, nemocí, vraždění a emigrace se počet obyvatel snížil méně než na polovinu (odhadován je v Čechách počet pouhých 800 000 a na Moravě 500 000 obyvatel). Slezsko ztratilo 25–30 % obyvatelstva. Stagnovala výroba i obchod. Došlo k úpadku zemědělství, k němuž přispělo i to, že v mezích možností utíkali také nevolníci (nejvýznamnější pracovní síly) zdecimovaní už dříve opakovaným průchodem žoldnéřů vesnicemi. Peníze z českých zemí putovaly do zahraničí cizí šlechtě, která získala v pobělohorské době půdu a statky české šlechty.

Během války poklesl nejen celkový počet obyvatel českých zemí, ale v důsledku fyzické likvidace (popravy českých pánů v roce 1621) a nucené emigrace zvláště nižších šlechticů a měšťanů přišla česká společnost o vrstvu, z níž se v jiných zemích v procesu modernizace formovala střední třída.

Habsburkům se podařilo rozsáhlé soustátí udržet pohromadě jako absolutistickou monarchii, v níž se jako o významnou mocenskou, eko-

nomickou, ideologickou a kulturní sílu opírali o katolickou církev. I když také na území Čech vznikla řada manufaktur, zejména textilních, které zakládala především šlechta (Harrachové, Kinští, Valdštejnové), země zůstávala převážně zemědělskou. Časté války vedené Habsburky ji hospodářsky vyčerpávaly, napětí uvnitř společnosti opět narůstalo a projevilo se mimo jiné selskými povstáními, která v 70. letech 18. století nabyla velkého rozsahu. Podstatnější ale bylo, že modernizaci společnosti zpomalovala rezidua středověkého uspořádání, například nevolnictví a nedostatek finančních prostředků na stavbu cest, splavnění řek apod. V roce 1740 nastoupila na císařský trůn Marie Terezie. Pruský král Fridrich II. se svým vojskem obsadil Slezsko. Ve válce s Pruskem Marie Terezie prohrála a Fridrich II. získal téměř celé Slezsko (bez Opavska a Těšínska) a hrabství Kladské. Došlo tak ke ztrátě 1/3 územní rozlohy českého státu. Období vládnutí Marie Terezie je označováno jako osvícenský absolutismus. Marie Terezie si uvědomila, že habsburská monarchie musí projít výraznými reformami, pokud se má hospodářsky vyrovnat vyspělým západoevropským zemím, hlavně Anglii, Nizozemí a Francii. Kladla v habsburské monarchii důraz na rozvoj manufaktur a řemeslné výroby. V letech 1748–1751 proběhly tzv. tereziánské správní reformy, které měly vést k větší efektivnosti veřejné správy. Zemské a krajské úřady byly zbaveny vlivu stavů a obsazeny odborně vzdělanými úředníky, kteří byli státem placeni a pouze jemu se ze své činnosti zodpovídali. Marie Terezie zrušila nejvyšší úřady českého státu a zřídila společné centrální úřady pro české a rakouské země ve Vídni. Vznikl tereziánský katastr, který pro účely výběru daní evidoval měšťanské domy, poddanské usedlosti, půdu a příjmy vrchnosti, duchovenstva a měst.

V 70. letech 18. století, za společné vlády Marie Terezie a jejího syna Josefa II., zesílily v politickém a ekonomickém myšlení zásady merkantilismu a začaly se připravovat reformy, jejichž cílem bylo omezení vlivu římskokatolické církve a rozvolnění náboženských poměrů. V roce 1770 vstoupil v platnost tereziánský trestní zákoník, který sjednocoval trestní právo českých a rakouských zemí, odstraňoval většinu krutých trestů (v roce 1776 bylo zakázáno mučení při hrdelních procesech). V roce 1773 došlo ke zrušení jezuitského řádu, jeho majetek přešel do studijního fondu (v českých zemích byla jeho hodnota odhadována na 8 milionů zlatých). V následujícím roce vstoupil v monarchii v platnost školní řád, který stanovoval povinnou školní docházku od 6 do 12 let. Na základě tohoto řádu byly na venkově zakládány tzv. triviální školy, kde se děti učily čtení, psaní a počty. Ve městech vznikaly školy hlavní a v hlavních městech zemí školy normální. O rok později byl schválen nový studijní plán pro

gymnázia, který kladl důraz na dějepis a zařadil do výuky zeměpis, fyziku a matematiku. V roce 1771 byl vydán robotní patent pro Slezsko a v roce 1775 pro Čechy a Moravu. Výše robot byla stanovena bez ohledu na dosavadní obyčeje na základě zámožnosti poddaných v rozsahu od 13 dní ročně po robotu 3 dny týdně. K uskutečnění dalších reforem pak došlo po smrti Marie Terezie (1780). Josef II., osvícenský absolutista, vyhlásil „toleranční patent“, zrušil nevolnictví, čímž přiznal právo na svobodu vyznání části evangelíků a pravoslavných, nastolil mírnější formu poddanství (obojí 1781) a zrušil řadu klášterů (1782) i poutních míst. Josefské reformy fakticky otevřely cestu rychlejší modernizaci společnosti a podpořily rozvoj měst tím, že oslabily svázanost obyvatel s půdou, a uvolněním v náboženských otázkách otevřely i možnost přistěhování cizích odborníků do země (např. sklářů).

2.2.1 Od pozdní gotiky k humanismu

Kulturní, myšlenkové a umělecké proudy, které od druhé poloviny 15. do poslední čtvrtiny 18. století formovaly život v evropských zemích, se nevyhnuly ani českému prostředí, byť ho zasáhly s různou intenzitou.

Pro české země byl na počátku sledovaného období příznačný poměrně silný vliv reformního hnutí a ohlas na humanistické ideje, zato vcelku nevýrazný vliv renesance.

V architektuře převládal do sklonku 15. století pozdně gotický styl, který se promítl do úprav panovnických a šlechtických staveb (Křivoklát, Karlštejn ad.) a někdy i do stavitelské činnosti měst (Praha, Plzeň, Kutná Hora). Renesanční prvky se objevily až na přelomu století (přestavba Vladislavského sálu na Pražském hradě roku 1502). Kolem poloviny 16. století vliv renesance zesílil, česká a moravská šlechta začala více cestovat, dostala se do užšího kontaktu zvláště s italskou renesancí a zčásti převzala a napodobila tamní životní styl. V této době vzniklo několik vynikajících renesančních staveb, například Královský letohrádek (Belvédér) na Pražském hradě, renesanční zámky v Litomyšli, Opočně, Velkých Losinách, Telči a Náchodě či Schwarzenberský palác na pražských Hradčanech. Na přelomu 16. a 17. století, za vlády císaře Rudolfa II. pak dostaly zahraniční inspirace vlastní výraz v podobě rudolfského manýrismu (přechodu mezi renesancí a barokem). Rudolf II. jako mecenáš vědy a umění přivedl za své vlády do Čech v letech 1576–1611 celou řadu vzdělanců své doby (např. dánského astronoma Tycho Brahe) a z Prahy udělal jedno z významných center umění a vzdělanosti pozdně renesančního období. Vedle Tycho Brahe působili v Praze také astronomové